

*A fotók és a reprodukciók a szerző munkái, kivéve a 13.
és a 17. számú képeket, amelyek K. Németh András munkái*

A kötet megjelenését a Szülőföld Alap
és a Tartományi Művelődési Titkárság támogatta

Raffay Endre

A KALOCSAI MÁSODIK
SZÉKESEGYHÁZ
ÉS FARAGVÁNYAI

*Tanulmányok az 1200 körüli
évtizedek magyarországi művészetéről III.*

Forum Könyvkiadó

Raffay Endre

A KALOGSAI MÁSDIK SZÉKESFEGYHÁZ ÉS FARAGVÁNYAI

1900. évi oklevél az 1300 körül
székesfegyhazi és faragványai

Teljesítés
a 1300 körül
székesfegyhazi
és faragványai

Raffay Endre
1900. évi oklevél az 1300 körül
székesfegyhazi és faragványai

*Tóth Sándor emlékére,
születésének 70. évfordulója alkalmából*

ELŐSZÓ

Ez a könyv a kalocsai második székesegyház egykori épületével, díszítőfaragványaival és azok kapcsolataival foglalkozik, valamint tartalmaz egy függelékkel, amely a főszöveget kiegészítendő az 1200 körüli évtizedek magyarországi díszítőfaragványainak egy jellegzetes csoportján alkalmazott kompozíciós megoldásokat, levéltípusokat és részletformákat mutatja be. Ez a könyv az újvidéki Forum művészettörténeti sorozatában a harmadik kötetem, amely az aracsi templomromot tárgyaló első és a vértesszentkereszti rom művészetét, valamint az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház és királyi palota faragványait, illetve ezek modenai összefüggéseit kutató másodikát követi.

A második és a jelenlegi kötet közt négy év a különbség. Ez az idő elegendőnek bizonyult arra, hogy kiderüljön, a Bordás Győző által megálmodott sorozat nem értelmetlen és nem is sikertelen vállalkozás, sem a vajdasági magyar nyelvű tudományosság, sem a magyar művészettörténet-írás szempontjából. A korábbi kötetek ugyanis elfogytak a könyvesboltok polcairól, hogy a könyvtárakéira és a művészettörténet iránt érdeklődőkéire kerüljenek át. De ezeket a köteteket nemcsak az érdeklődők forgatják, hanem a szakmai közönség is, amit a számos személyes megkeresésen kívül mi sem bizonyít jobban, mint az, hogy tanulmányaim megállapításai mások publikációiba is átkerülnek, sajnos nemegyszer a forrás feltüntetése nélkül, olyanokéba is, akik korábban az új tudományos eredményeknek nemcsak az elfogadásától, de a megfontolásától is elzárkóztak. Persze ellenpéldák is akadnak: olyanok idéznek, akik elzárkóznak a megállapításaimból levonható következtetések elfogadásától. A korábbi köteteket ugyanakkor a művészettörténetet hallgató egyetemi diákság egy része is használja, vizsgákra készülve vagy szeminárium- és diplomamunkát készítve – számomra talán ez a legnagyobb öröm.

A kéziratok megszületése között viszont nem telt el annyi idő, mint a kötetek megjelenése közt, sőt azok a részek, amelyek a díszítőfaragványokról szólnak, és eredetileg a 2003-ban befejezett doktori disszertációm számára készültek, nagyjából egyidősek. A kalocsai tanulmányomnak ezeket, a Marosi Ernő felügyeletével megkezdett doktori tanulmányaim idejéből származó részeit a Dél-Alföld és Szer című kötet folytatásaként tervezett kiadvány számára kezdtem el építés- és építészettörténeti elemekkel bővíteni, Takács Imre ott megjelent kalocsai írásának párjával szánva. E bővítésben Tóth Sándor volt segítségemre, akivel a 2001/2002-es tanévben, amíg a cambridge-i egyetem vendégszeretetéét élveztem, levélben tartottam a kapcsolatot. A munkálatok a Dél-Alföld kiadóinak és/vagy támogatóinak folyamatosan változó igényei következtében egészen 2006 őszéig elhúzódtak, de számomra nem teljesen haszontalanul, hiszen mindeközben nyílt alkalmam Rostás Tibor szerkesztői és lektori véleményének megjegyzéseit megfontolnom. Az említett igények állandósuló, egyre kevésbé szakmai jellegű, a tervezett, szóban forgó kiadványnak a megjelenését is akadályozó változásai arra késztettek, hogy tanulmányomat visszavonjam. Tekintve, hogy a Forum késznek mutatkozott a sorozatunk folytatására, úgy döntöttem, hogy ezt a kéziratomat bocsátom az új kötet rendelkezésére. A kéziratot 2007 tavasza óta nem változtattam. A megjelenésre várva, amely várákozás lerövidítéséért és eredményes lezárásáért Papp Árpádot illeti hálás köszönet, a témáról Kalocsán a főiskola docenseként konferenciái előadást tartottam, megállapításaimat pedig a konferencia kötetében siettem publikálni – mindenféle „elhíresülést” megelőzendő (A kalocsai második székesegyház faragványai és építéstörténete. In: Tudományos mozaik IV. A tudomány keresztútjain. Szerk. Tompáné Dr. Daubner Katalin. Kalocsa, 2007. 205–226.).

A kötet fényképeit és reprodukcióit magam készítettem, kivéve a paksi Városi Múzeum faragványait ábrázoló kettőt, amelyeket K. Németh Andrásnak ezúttal is köszönök.

Budapest, 2010 márciusa

R. E.

I. Bevezetés

A kalocsai második székesegyház második – a Szent István korában emeltet helyettesítő – épülete, amelynek a helyén az esetleges maradványokat a barokk kori utódépület rejt, valamint faragványai, amelyek a feltételezhető eredeti mennyiséghez képest igen csekély számban maradtak fenn a különböző kőtárakban, a magyarországi művészettörténeti és régészeti irodalmat már a kezdetektől foglalkoztatták (1., 2., 3. kép).¹ A Henszlmann Imre-féle ásatások² felkeltette érdeklődésről tanulmányban legutóbb Takács Imre tett tanúságot.³ Takács a korábbi szakmai megállapításoknak és feltételezéseknek az összefoglalásán túl saját kutatásának az eredményeit is ismertette. Ezek az eredmények a székesegyházról alkotható képünket elsősorban az építészeti megjelenés-kialakítás szempontjából árnyalják, amennyiben Takács a fennmaradt kőfaragványoknak az építészeti vonatkozásai-ból és Henszlmann egy alaprajzából kiindulva az épület egyes részleteinek az elméleti rekonstrukciójára tett, a korábbiaktól részben eltérő eredményű kísérletet.⁴ A szerző ugyanakkor a faragványokon megjelenő díszítőmotívumokkal csak korlátozottan foglalkozott, megállapítása szerint „a kőtöredékek ornamentikájának összehasonlító elemzése külön tanulmány témája lehetne”.⁵ Jelen írásom fő célja az említett tanulmány hiányának a növényi ornamentika vonatkozásában tett enyhítése: az alábbiakban egyrészt a kalocsai faragványok egymás közti összehasonlítására és az összefüggéseik megállapítására vállalkozom, másrészt a faragványoknak és azok csoportjainak az eddigi kutatások során már nagyvonalúan felvázolt kapcsolataival foglalkozom.⁶ Az ornamentális vizsgálatok háttérét jelentő építészeti és épí-

téstörténeti vonatkozások értékelésére csupán korlátozott mértékben térek ki, amennyiben megfigyeléseim vagy feltételezéseim az eddigi irodaloméhoz képest újak vagy eltérők.

II. Módszertani alapvetés

A díszítőfaragványok az épületek olyan szerkezeti fontosságú és/vagy tagolószerepet játszó részelemei, amelyeket faragott és/vagy festett ornamentika díszít.⁷ A továbbiakban, a fennmaradt emlékanyagnak megfelelően, csupán kőfaragói alkotásokkal foglalkozom.

A díszítőfaragványok értelmezési lehetőségeinek a szempontjai már Vitruviusnál megtalálhatók: a ma is érvényes szempontokra a korinthuszi oszlopfőről szóló ismertetéséből következtethetünk. Vitruvius a fejezetet egyrészt az építészet meghatározottjaként, az oszloprendjének szerves részeként írta le (a fejezet „szimmetriáját”, vagyis a méreteit és az arányait az oszlopéi határozzák meg)⁸, másrészt a fejezetedísz kialakítását önálló kompozíciós szabályokhoz kötötte. A fejezet felfedezéséről szóló hagyomány idézésével szintén a kompozíciónak az építészettől való függetlenségére figyelmeztetett, arra, hogy Kallimakhosz, az első korinthuszi fejezet legendás megalkotója szobrász volt, kompozíciója pedig a valóságban látott minta alapján, művészi invenció eredményeként született meg.⁹ Vitruviusnál ugyanakkor a fejezetszobrászat építészeti meghatározottságával szembeni elképzeléssel is találkozunk: e hagyomány szerint a fejezet az elsődleges, hozzá igazítva alakítják ki az építészeti tervet, és ennek a tervnek maga a szobrász a megalkotója.¹⁰

Az elmondottakból kiindulva a díszítőfaragványokra vonatkozó alaptételeimet, valamint a rájuk alapozott következtetéseket, amelyek az 1200 körüli évtizedek művészetének – épületeinek és faragványainak – a kutatásában kiindulási hipotézisekként használhatók, a következőkben foglalom össze.

A díszítőfaragványok, mint szerkezeti és/vagy tagoló elemek az épületek szerves, építészeti feladatot ellátó részei, amelyek méretei és formái építé-

szeti elképzelésekhez, illetve tervhez igazítottak. A faragványoknak ezek a formái tehát feltételezhetően a tervező építész és/vagy a kivitelezést vezető mester tanultságáról, szakmai kapcsolatairól és művészi törekvéseiről tanúskodnak, és nem a faragóikéről, akik esetleg csupán a kivitelező szerepét töltötték be, és a faragványok alapján legfeljebb a munkájukhoz való viszonyokról és közügyességükről alkothatunk képet.¹¹ A faragványoknak műhelyekben való kialakítása nem független az építésmenettől: az egyes daraboknak vagy csoportjaiknak a beépítésre való kialakítását a rendeltetési-beépítési helyük kivitelezésének a munkálatai határozták meg.¹²

A díszítőfaragványok mint az ornamentika hordozói szobrászati formák megvalósulásai. Amennyiben ez a díszítés figurális formák alkalmazásával összefüggésben ikonográfiai tartalom tolmácsolásának a szándékával készült, annak a programja a kivitelező mester számára tervként szolgálhatott. A terv meghatározásában sok esetben a megrendelő vagy tudós tanácsadó lehetett a főszerep, akik akár kompozíciós előképeket is megadhattak, amelyek közt valószínűleg nemcsak szobrászatiak voltak.

A kivitelező számára előírt minták követésének a szükségszerűségével legkevésbé a nem tipizált növényi ornamentika faragásának az esetében lehet számolni. Ebben az esetben érvényesülhetett leginkább az egy-egy épület(rész)en dolgozó kőfaragók saját – építésztlől, építésvezetőtlől, megrendelőtlől független – művészete: kompozícióikat, formáikat kizárólag saját, nem okvetlenül csupán a kőfaragáshoz kötődő, kompozíciós-motivikus előképzettségük és invencióik alapján faraghatták kőbe, csupán egymáshoz és a köztük vezető szerepet játszó társukhoz igazodva.

A tipizált növényi ornamentika viszont építészeti kötöttségű. Esetében az építészeti tervvel való összhang, illetve az építésznek a plasztikát is befolyásoló szerepe feltételezhető. A díszítés a faragványok építészetiileg meghatározott formáihoz hasonlóan tagozatértékű: a szobrászati formákat, a díszítést inkább kőfaragói jelzővel, semmint szobrászival lehet jelölni. A tipizált növényi ornamentika az antik, illetve az archeologizálón antikizáló művészetekben az oszloprendek kialakítási előírásain alapuló építészeti gondolkodással függ össze: az oszloprendek szabályaitól a fejezettípusok faragott

díszei sem függetlenek. A tipizált ornamentikának a gótika műhelyeiben való alkalmazása is a minden részletre kiterjedő megtervezettség diadalával függ össze, és ezzel együtt a faragványoknak a műhelyekben az építésme-
nettől függetlenül, egész évben való és nagy számban történő előregyártásá-
nak ötletével, illetve annak lehetőségeivel.¹³

A díszítési típusokban való gondolkodás nemcsak az antik(izáló) és a gó-
tikus mestereknek tette lehetővé az ornamentika feletti uralmat, de a mű-
vészettörténet számára is ez jelentheti az ornamentika rengetegében való
tájékozódás és tervszerű áttekintés lehetőségét. A kompozíciók vizsgálata-
kor a kompozíciót meghatározó részletek – növényi formák, mindenekelőtt
levelek és figurális motívumok – jellegéből indulhatunk ki. A levelek első-
sorban a kompozicionális szerepük szerint csoportosíthatók: nagy- és apró-
levelekre. A nagylevelek képviselői a kompozíciót méretarányaikkal uralók
és meghatározók, egyetlen sávot díszítve is állhatnak, az összetettebb vál-
tozatokon egymás mögötti rétegekbe, vagy egymás feletti sorokba rende-
ződnek, a fejezetek esetében volutazónával (vagy ezt helyettesítő zónával)
kiegészítve antikizáló kompozíciókat alkotnak. Általában álló helyzetűek.
Változataik a részletek, a levélszél és a levélfelület tagolásmódja, valamint
a végződés alapján különböztethetők meg. Az aprólevelek elnevezés is
kompozíciós méretviszonyokon alapul. A kompozíciók alakításában a sze-
repük másodlagos, részletmotívumok, amelyek általában nagylevelek vagy
azok köze előtti rátétekként, esetleg levélköz mögül emelkedő betétekként
jelennek meg.

Kompozíciós megoldások összefüggéseinek a vizsgálatokor – a korin-
thoszi fejezettípusról szóló hagyomány alapján is – számolni lehet a széle-
sebb körben elterjedt díszítési megoldásoknak egy-egy őstípusra való visz-
szavezethetőségével. Ezeknek az esetleges közvetlen összefüggéséről a stí-
lusjegyek segítségével alkotható kép. A faragványok közül a stíluskritika
módszereivel, valamint az építészeti helyükhöz köthető datálásuk alapján
határozható meg a legrégebbi alkotás, amely esetleg a többi számára kiin-
dulópontként szolgált. Ilyen összefüggések rekonstruálásakor művészeti
kapcsolatokra derül fény: a típusok a mesterek tanultságának, kompozíciós

ismereteinek az eredetéről, esetleg reprezentációs törekvésekről-igényekről tanúskodhatnak, a stílus pedig az előképeknek a megvalósítási módját – színvonalát – szemlélteti.

Az 1200 körüli évtizedek magyarországi épületeinek a díszítőfaragványai a típusaik és a stílus tekintetében nem alkotnak épületenkénti homogén csoportokat. Az építésmenetek nem egységes terv kivitelezését, hanem egymást felváltó tervek és azokat a részleteikben módosító variánsok érvényesülését jelentik.¹⁴ A koncepcióváltások általában az eredeti tervet módosító vagy megváltoztató építész-építésvezetők cseréjével-cserélődésével, költségvetési módosítással, új megrendelői igényekkel vagy egy esetleges új megrendelő igényeivel magyarázhatók. Az építkezések folyamán ugyanakkor nemcsak a tervek és igények, de a kőfaragóműhelyek összetétele szintén különböző változásoknak volt kitéve, amelyeknek a következtében az épületek nem tekinthetők egy-egy állandó vezetés alatt álló változatlan összetételű műhely termékeinek, illetve a különböző épületrészeken megjelenő kompozíciók és motívumok nem okvetlenül ugyanazon mesterek formakészletének a tanúi. Felmerül a lehetőség, hogy a tervváltozatok kialakítását ugyanannak a műhelynek a keretein belül kell elképzelni, amelyen belül a kivitelezés is folyt, és az építész-építésvezető a kivitelező mesterek műhelyt vezető egyikének tartható. Másként fogalmazva: az építész és/vagy építőmester cseréjével magyarázható koncepcióváltásokkal a kivitelezők műhelyei közti váltások összefügghetnek. Ugyanakkor más lehetőséggel is lehet számolni: nem lehetetlen, hogy a tervváltások csupán a műhelyvezetésben történt változások eredményei, és a háttérben nem kell műhelycserét sejtteni.

Az utóbbi esetben az építészeti kialakításra vonatkozó koncepciók határai egybeesnek a szobrászati vonatkozások tekintetében érvényesülőkkel, az előbbiben viszont felmerül az építészetiektől független díszítési periódusok meghatározásának a lehetősége. Elképzelhető, hogy egyes épületek esetében az építkezéskezdetkor alkalmazott kőfaragók – nagyobb építkezéseknél valószínűbb, hogy közülük csupán egyesek, kisebbeknél akár az egész műhelyük – mindenféle tervváltozástól függetlenül mindvégig a helyükön maradhattak, ugyanakkor a nem változó építészeti terven dolgozók részle-

ges vagy teljes kicserélődése sem kizárt. Egyazon épület különböző részein egy időben más-más összetételű csoportok is dolgozhattak. A szobrászati vonatkozások tekintetében olyan változások lehetőségét is szem előtt kell tartani, amelyek a mesterek (magán)életével függnek össze.

Az utóbbi alaplehetőségek közül az 1200 körüli évtizedek magyarországi emlékanyagának a vizsgálatai, amelyeket a magam részéről a doktori disszertációm és a Forum művészettörténeti sorozatának a kötetei számára folytatott kutatásaimmal gazdagítottam¹⁵, elsősorban a pannonhalmi, az ócsai és a vértesszentkereszti kolostortemplomok esetében, az egymással összefüggő építészeti és díszítési periódusok feltételezésére vonatkozót erősítik.

Pannonhalmán a Takács által pontosított, különböző tagozattípusok szemléltette építészeti határok és az ornamentális rétegek közöttiek megegyeznek egymással¹⁶: az építészeti koncepciók változásai minden esetben más műhelyt is jelentenek. Ez a megállapítás az első és a második szakasz közti viszonyt is jelzi: annak ellenére, hogy a faragványaik szobrászati dísze több vonatkozásban is egymásra utal, rajtuk nem azonos mesterek dolgoztak. A köztük fennálló kapcsolat valószínűleg a helyi hatás példájaként értékelhető. Az első és az utolsó műhely díszítőmotívumai közti összefüggések sem utalnak egy, a kezdetektől a helyszínen maradt kőfaragó tevékenységére. Ezekben az esetekben a motivikus összefüggéseket stilisztikai jellegűek nem erősítik.¹⁷

Az ócsai templom északi és déli mellékkápolnája esetében egyazon építészeti koncepció érvénye állapítható meg, amelyen – a részletformák tanúsága szerint – módosítottak. Ez a módosítás nemcsak a műhelyvezetés szintjén bekövetkezett változással függ össze, de a szobrászati részletek arra utalnak, hogy a kőfaragói állomány nagy része is kicserélődött. A főszentélyen és a déli kapun újabb mesterek kerültek alkalmazásra, akiknek a műhelye az építkezés előrehaladtával folyamatos változásnak volt kitéve. A hosszház pilléreinek a kialakítása tervváltozást követett, amelyen újonnan jött faragók dolgoztak.¹⁸

Vértesszentkereszten a főszentély antikizáló kompozícióit faragó mesterek kezdték meg a tevékenységüket. Az építkezés előrehaladtával, alkalma-

sint a kötegelt (fal)pillérek formavilágához köthetően, az építészeti környezet is gótikussá változott. Az új építészeti környezet számára az antikizáló eredetű mesterek utódai is dolgoztak, akik karcsú arányú kehelyfejezeteket faragtak, de a mestereikétől eltérő eredetű részletformákat nem alkalmaztak. Az új tervek megjelenése nem lehetett független új mesterek alkalmazásától. Az általuk faragott fejezetek rátétrétegekkel alakított kétzónás kompozíciójúak. Annak ellenére, hogy a hosszház kialakítása tervváltozásokat követett, illetve hogy a főszentélyen dolgozó kőfaragók nagy része elhagyta az építkezést, az egyik hurkos-indás fejezet a nyugati részek művészetével való kapcsolatról tanúskodik, éppúgy, mint a szentélynegyszög in situ fejezete.¹⁹

III. Előzetes megjegyzések a kalocsai második székesegyház építéstörténetéhez

A kalocsai második székesegyház háromhajós, az alaprajzban kereszthajóként megjelenő épületrésszel bővített, szentélykörüljárós, kápolnakoszorús épület volt (1. kép).²⁰ Építését – és ezzel együtt a faragványainak az elkészültét – Henszlmann Imre eredetileg Andechs-Meráni Bertold és Csák nembeli Ugrin egymást követő érsekek korára datálta²¹, később – történeti megfontolásból – elvetette a Bertold alatti-általi kezdet lehetőségét.²² Henszlmann eredeti elképzeléséhez Marosi Ernő²³ és az ő nyomán Takács Imre is visszatért²⁴, kapcsolódva ezáltal Foerk Ernőnek és Gerevich Tibornak a XII. század második felére, illetve közepére vonatkozó feltételezése²⁵ elvetéséhez, illetve módosítva Dercsényi Dezsőnek és Entz Gézának az építkezés határait Ugrin érsekségének idejére való korlátozását.²⁶ A visszatérés nem független Foerk ásatásán feltárt és Győr nembeli Saul érsek temetési helyeként meghatározott sírnak²⁷ a régi templom fennállását és működését feltételező helyétől, valamint az épületből fennmaradt faragványok művészeti kapcsolatainak a feltérképezésétől.²⁸ Az építéskezdet vonatkozásában a művészeti kapcsolatok vizsgálata, még ha csak a relatív kronológia tekintetében is, biztosabb támpontokat szolgáltat, mint az érsek sírjának a helyére támaszkodó feltéte-

lezések. Azon az alapon, hogy 1202-ben Sault a régi székesegyházban temették el, nem lehet kizárni, hogy az új templom építését az ő korában kezdték meg. Csak annyi állítható, hogy 1202-ben az új székesegyháznak temetkezésre alkalmas, felszentelhető állapotú része(i) állt(ak) volna, és, hogy a régi székesegyház lebontását és az új használatbavételét Saul sírja háborítatlanul vészeltte át, azt az új épületbe nem kellett átköltöztetni.

Az első és a második székesegyház egymáshoz való viszonyát tisztázó ásatási eredmények²⁹ alapján nyilvánvaló, hogy az új székesegyház építését anélkül is megkezdhették, hogy a régi épülethez hozzányúltak volna (1., 2. kép). Az új épületnek – Takács feltételezésével szemben³⁰ – nemcsak a szentélyfejét, az alaprajzban kereszthajóként megjelenő részének a körítőfalait, az északi oldalfalát és a nyugati homlokzatát építhették fel anélkül, hogy a régi székesegyház funkcióit megzavarták volna, de az északi keresztszáron és a feltételezhető nyugati tornyok³¹ közül az északon akár a tetőt, illetve a sisakot is felrakhatták, a hosszház északi pillérsorát pedig – az északi mellékhajó boltozataival együtt – felépíthették úgy, hogy a régi épületnek akár csak a részleges bontásába kellett volna kezdeni. A feltételezhető délnyugati torony felépítéséhez a régi épület nyugati részének a megbontása is elegendő lehetett. A déli fal és pillérsor kialakításához viszont csak az első székesegyház nyugatabbi részeinek teljes lebontása árán, azt követően foghattak. Az új kórus, valamint a hozzá délről csatlakozó részek befejezéséhez a régi szentély maradékait is el kellett tüntetni. Ezek a feltételezési lehetőségek, együtt a faragványok vizsgálatával, megkérdőjelezhetik Takácsnak azt a sarkalatos megállapítását, miszerint: „Az ismert épületalaprjz és a fennmaradt 13. századi kőfaragványok a következetes tervmegvalósításról, egyetlen kampány gyors lefolyású építésmenetéről tanúskodnak.”³²

Az épület befejezési idejével kapcsolatban egy 1230-as oklevelet szokás idézni, amelyet „in ecclesia majori Beati Pauli Colocensis” kelteztek.³³ A szöveg alapján csak annyi bizonyos, hogy az adott időpontban a kalocsai második székesegyháznak legalább egy része már funkcionált. Kérdés, hogy a nagyobb székesegyháznak a kisebbtől való megkülönböztetését az utóbbinak 1230-ban még használatban lévő részei indokolták-e, vagy az

új épület egyre magasodó falainak és a réginek fokozatos elbontása körüli időkből származó megkülönböztető elnevezésnek a fennmaradásáról és az új székesegyház jelzőjéről van-e szó.

IV. A kalocsai második székesegyház díszítőfaragványainak relatív kronológiai, kompozíciós és stilisztikai rendszerezése

A nagyszabású új székesegyház építését, ha szokványos, keletről nyugatra haladó építésmenettel számolunk, a félköríves alaprajzú kápolnák emelésével kezdhették meg. Ebben az esetben az épület legkorábban elkészült ornamentális díszei közül fennmaradtakként azok a kompozíciók és levelek határozhatók meg, amelyek a kápolnák egyikének a homlokzatáról származónak tartott összetett falpillérlábazaton, a pilaszterrésznek a talplemezen túlnyúló tóruszát mintegy alátámasztva láthatók (4. kép).³⁴

A lábazat jobb oldalán a működését az építkezéskezdetkor megkezdő kőfaragó hullámindás, három ívbe hajló kompozíciót alkalmazott (5. kép). Az alapsíkból kiálló inda íveit a róla leváló egy-egy féllevél tölti ki, amelyek domború felületűek, alsó szélük karéjos. Rajtuk kívül az indához alulról két levél csatlakozik: ezek laposan alakítottak és ívelődve egymás felé hajlanak. Felületükbe középen a levéltőtől szélesedő, az ellenkező oldalon ívesen záruló vájat mélyül, amely körül a levélszél karéjos, néhol egy-egy furatlyuk segítségével tagolt.

A lábazat másik oldalának a díszítése eltérően alakított (6. kép), bár az előbbihez hasonlóan kezelt indafélék itt is megjelennek, amelyek egy középső levél és két oldalsó féllevél között teremtenek kapcsolatot. A középlevél öt karéj alkotja. A karéjok cseppekre emlékeztető formájúak: lekerékített végűek, a tövük felé szűkülők. Felületük kanalasan vájatolt, köztük a határokat élek jelzik. Az alsó karéjok tövéből kétoldalra egy-egy indaféle ívelődik, amelyek végéhez háromkaréjos féllevelek csatlakoznak. Ezeknek csak a középlevél felé néző és vele érintkező széle karéjos. Felületük enyhén

domborúan alakított, ugyanis, szemben a középlevéllal, itt a levélfonák jelenik meg, amelynek felületét szintén a karéjok közti élek tagolják.

A két lábazati oldal különböző formáinak és kompozícióinak a rokonai a székesegyházból származó többi faragványon nem együtt jelentkeznek. 1. A jobb oldalhoz egyrészt a furatlyukakkal tagolt szélű levéltípus alapján kapcsolható társ, amely a székesegyházból fennmaradt meztelen figurás konzol felé irányítja a figyelmet (7. kép), másrészt a domború hátú levelek alapján – a típus változataival az egykori templombelső egy szögletéből származó lábazon (28. kép) és bimbókon találkozunk. 2. A bal oldal díszítésének inkább megvannak a kapcsolatai a többi faragvánnyal.

1. A székesegyházból két, mindmáig Kalocsán őrzött figurális konzol maradt fenn³⁵, amelyek közül a meztelen figurapárt ábrázolón (7. kép) az imént említett kápolnai lábazat jobb oldalának az indához alulról csatlakozó levéltípusa is megjelenik. A díszítés kétrétegű: az elülsőt a figurapár alkotja, amelyek mögött leveles indaszárak kanyarognak. Az inda kiáll az alapsíkból, felületét élek tagolják. A lábazat említett leveleinek a rokonai, erőteljesen domború változatban a figurák közti és alatti szabálytalan indakompozícióhoz csatlakoznak.³⁶ A karéjok közti furatlyukak a jobb oldali figurát jobbról kísérő indaszakasz levelein elmaradnak, amelyek karéjai is eltérők, amennyiben hegyesedő végűek. A bal oldali figura ágyékát takaró levelet három hármás karéjcsoporthoz alkotja, amelyeket középen borda tagol, a csoportok közt pedig furatlyukat alkalmaztak. A jobb oldali figura ágyéka előtt tölcészerűen szélesedő, fenn háromkaréjos szélű levélféle felett kibomló, háromtagú levélcsoport jelenik meg. A csoport oldalsó elemei a középkaréj felé néző kunkorodású levélké. A figurák a konzol alakjának megfelelően előrehajlók, enyhe terpeszben kissé meghajló térddel az indán állnak, a feltartott, de mára letört karjukkal eredetileg a fejlemeztt támasztották, amelyhez kapcsolódva felismerhetők a kézfejek maradványai. A bal oldali feje erősen sérült, a jobb oldali haja sapkaszerűen megjelenő, vésetekkel pálcás felületrészekre tagolódó.

A másik konzolon (8. kép) a felöltözve ülő figurapár közti levél szétterülő hétkaréjos, a karéjközökben furatlyukkal, középen felületbe ágyazódó, vájatpár kijelölte bordával.³⁷ A karéjok kerekdeden alakítottak. A levél

tövénél, kétoldalt olyan levélrészek jelennek meg, amelyek ezt a levelet a karéjcsoportokra tagolódnó típus képviselőjévé teszik. A fejükkel kissé egymás felé forduló alakok előregörnyedők. A lefelé nyúló karok letörtek. A bal oldali figura arca körszakállas. A szakáll és a sapkaszerűen megjelenő haj, akárcsak a bokáig érő ruhák mellrésze, pálcás felületrészekre tagolódnak.

A pálcás felületek rokonai jellemzik a székesegyház emlékanyagához tartozónak vélt, egykor minden bizonnyal oszlopszobor részeként kifaragott vörösmárvány királyfej szakáll-, bajusz- és hajkezelését is (9., 10. kép).³⁸ De ezen túl nem látszik közelebbi összefüggés a konzolok alakjaival. A monumentális hatású, a márványanyag keménységének megfelelően mereven formált fej megnyúlt arcú, hosszú, egyenes orrú, körszakállas, bajuszos, összezárt ajkú, tágra nyitott szemű, elálló fülű. A fejen homlokba húzott korona látható, amelyet elöl egyenlő szárú kereszttel díszítettek.

2. Az említett kápolnai lábázat bal oldali kompozíciójával többek között egy párkány töredékéét³⁹ rokonítom (11. kép). Ezen háromkaréjos levelek vagy virágfélék sorakoznak egymás mellett. A karéjok szűk töből terülnek szét, a középsők kerekded formájúak, az oldalsók lefelé hajlók. Ez utóbbiak ugyanúgy indafélében folytatódnak, mint az idézett lábázat bal oldalán. Az indafélék itt is kétoldalra ívelődve indulnak, de nem tartoznak hozzájuk féllevelek, hanem a levelet felülről megkerülő, fenn enyhe csúcsba hajló keretet alkotnak. Minden második levéltőt, az indaféle szétágazása előtt, pántmotívum fog egybe.

A keretelt levelek motívumának változatai egy, a Magyar Nemzeti Galériában kiállított konzol alsó részének a töredékén is megjelennek (12. kép)⁴⁰, de a levéltípus eltér az eddig látottaktól, amennyiben a karéjok a középkaréj végéig húzódnó középbordához csatlakoznak. A konzol díszítésének az alsó sávját három ilyen levél alkotja. A középborða folytatásaiként megjelenő levélnyelek közös szárbán futnak össze, amely a leveleket indaféléként megkerülve keretet alkot körülöttük. A következő díszítési sáv három levele erről ágazik le. Ezek is egy-egy körforma keretben jelennek meg, de a keretek és a levelek közt nincs szerves kapcsolat. A sáv felsőbb része erősen rongált állapotú, a konzol felső részei pedig teljesen elpusztultak.

Fejezettel egybefaragott, egy kapubéllet fejezetzónája rézsűs hátfalához tartozó darabon⁴¹ valódi indák jelennek meg, amelyek szintén az alapsíkból kiállók (13. kép). Az indadisz és az általa alkotott ívek kereteibe hajló, róla leágazódó levelek a felületet teljesen elborítják. A levelek laposak, háromkaréjos, lóherelevél alakúak. A bélletfejezet maradványán, amely egykor szabadon álló oszlopot koronázott, homorlatokkal tagolt felületű, bimbós végződéseiket részben mindmáig őrző levelek réteges kompozíciója áll. A faragvány méretei arra utalnak, hogy a darab egy kisebb kapuhoz tartozott, Takács feltételezése szerint⁴² a Henslmann feltárta északi kapuhoz.⁴³

A kápolnák egyikéhez köthető lábazat bal oldali középlevelének a rokonai láthatók a Magyar Nemzeti Galériában kiállított pilaszteres féloszlopfőn, amely szintén a külső faltagolás eleme lehetett (14., 15., 16. kép).⁴⁴ Ismerve a korabeli épületek külső faltagolási rendszereit, a faragvány eredeti helyét a keletebbi részekén, közel a darab megtalálási helyéhez⁴⁵ sejtem, készülési időben sem messze a lábazattól.

Az idézett levél rokonai a fejezeten, a kápolnai lábazatétól eltérő kompozíció alakításában vesznek részt: alátétlevelek előtt, azok végződése alá emelkedve, rátétréteget alkotnak. A rátétlevelek egységes, frízként való megjelenését azok az alsó karéjpárból fejlődő átkötő levélrészecskék biztosítják, amelyek a lábazaton indaszerűen jelennek meg. A rátétréteg a féloszlopfői részen kétfázisú elrendezésű alsó réteg előtt áll, a pilaszterrészek alátétlevelével csak a sarkok alatt emelkedik, míg a sarok és a féloszlopfő közötti szakaszon a rátétréteg levelei válnak kétrétegűvé. Ez utóbbiak az alátétlevelekkel azonos magasságúak.

A fejezet rátétlevelei hétkaréjosak, a lábazaton látott ötkaréjos megoldás csak a féloszlopfő középlevelén tűnik fel. A részletalakítás tekintetében a lábazatéhoz leginkább a bal oldali pilaszterrész jobb levele társítható. Köztük a különbség egyrészt annyi, hogy itt az alsó egy-egy karéj vége nem felfelé néz, de oldalra hajlón jelenik meg, másrészt pedig az ezek felületét alakító homorodás a belőlük fejlődő átkötőelemen is folytatódik. A többi levél karéjai közt szintén élek húzódnak, a felületeket lapos homorlatok alakítják. A középkaréj felületének a homorlata lefut a levéltőig, a mellette álló egy-egy

karéj pedig a szomszédai közé mintegy beékelődve jelenik meg. Ezeket a leveleket ugyanakkor az különbözteti meg az idézett lábazatétól, hogy nemcsak az alsó karéjpárjuk felülettagoló vájata fut le a levéltőig és folytatódik a levelek karéjai közti átkötőelemben, hanem a következő karéjpárjuké is. A féloszlopfő és a bal oldali pilaszterfő szögletében felfelé néző makk motívuma jelenik meg, ami a karéjos levéltípust tölgylevélként értelmezi.

Az alátétlevelek felfelé enyhén keskenyedő formájúak (a középlevelen ez az elkeskenyedés nem tapasztalható), tagolatlan szélűek. Hozzájuk eredetileg kihajló végződéses tartoztak, amelyek közül csak féloszlopfő középleveléé maradt fenn. Ez növényi formáktól meglehetősen idegenül alakított. Rajta a levélhát folytatásában V alakban összeszűkülő felület jelenik meg, amelyhez körforma zárótagozat csatlakozik. E középrész kétoldalán, a levélszélből alakulva, karéjos formák jelentkeznek, amelyek két rétegben helyezkednek el.

A karéjos levelek rokonai, amelyeken a levél középtengelyében a középkaréj homorú felületéből kidomborodó borda húzódik, a Pakson⁴⁶, a Magyar Nemzeti Galériában⁴⁷ és Kalocsán⁴⁸ őrzött egy-egy fejezeten jelennek meg (17., 18., 21. kép).

Az első kettő töredék hengeres pillérmagból és különálló oszloptörzsek-ből kötegett (*en-délit* támos) falpillérhez tartozott. A paksi darab (17. kép), amelyhez öt járulékos fejezet tartozik, a legkeletebbi, de belső részekhez köthető, építészeti helye Takács szerint a sugárkápolnák nyílásai közt, a körüljáró boltozatának a vállmagasságában határozható meg.⁴⁹ A galériabeli, három járulékos fejezettel ellátott darab (18. kép) viszont eredetileg egy derékszögű szögletbe illeszkedett.⁵⁰ E két faragvány karéjos levelei rátétréteget alkotnak. Rétegük az alátétlevelek félmagasságáig emelkedik, vagyis, szemben az épületkülsőhöz tartozott pilaszteres falpillérfő rátétleveleivel, ezek önálló díszítési sávot képeznek. A rátétréteg alsó részei lepusztultak, így kérdés, hogy a levelek közt voltak-e olyan átkötőelemek, mint az idézett falpillérfőn. A levelek felső része kihajló. Az oszlopfők közti szögletek felőliek kihajló részei érintkeznek egymással. A nyakgyűrűk díszítése is igen sérült, de egyértelmű, hogy mindkét darabon karéjsoros motívumot alkalmaztak.

A két faragvány kompozíciója közt különbség a rátétlevelek és az alátétek egymáshoz való viszonyában tapasztalható. A paksi darabon a különböző rétegek levelei egymás előtt állnak, ugyanúgy, mint az idézett külső falpillérfőn, a galériabelin viszont a rátétek az alsók közei előtt terülnek szét. Az eredetileg kihajló végű, felfelé keskenyedő alátétlevelek felületeit a karéjosokét jellemző formák tagolják: ezeken függőleges vajatok sorakoznak egymás mellett, amelyek élben érintkeznek, a középső él helyén lapos borda húzódik. A galériabelin megfigyelhető, hogy a levelek között fenn íves végződésű, tagolatlan felületrész jelentkezik.

E két fejezetet tartalmazó építészeti terv részeként készült az a lábazat is, amely öt járulékos oszloppal bővített oszlopkoszorús, és így a sugárkápólnák körüljárói szögletéhez tartozó falpillérhez, akár az eredetileg a paksi fejezettel koronázotthoz készülhetett (19. kép).⁵¹ A faragványon a járulékos oszlopok attikai lábazata alatti talplemezeket helyettesítve négyszögghasábos elemek jelennek meg, amelyek közül a három középső homlokoldala díszített. A keretek lépcsősen alakítottak. A díszítő motívumok eltérnek a székesegyházból származó többi faragványétól. A keretekben itt egy-egy, tagolatlan szárú levél áll, közülük a jobb oldaliból más részletek is fennmaradtak (20. kép). Ennek a szár feletti része lándzsahegy formájú, amelynek az alsó szélei a szárhoz való csatlakozásnál kiálló csigásodás formájába hajlanak. A levél felső része (végződése) letört.

Az említett – a Magyar Nemzeti Galériában, Pakson és Kalocsán őrzött – fejezetfaragványok közül a kalocsai magasabb arányú, és nem a keleti részek oszlopkoszorús falpilléreihez készült (21. kép). A faragvány pilaszteres féloszlopfő felső rétegekőve, amely alkalmasint a hosszház egyik (fal)pillérének a fejezetéhez tartozhatott. Rajta a fentebbi karéjos levelek kevésbé minőségű megjelenésű megfelelői a féloszlopfő melletti, kétoldalt befejezetlen pilaszterfő részen, annak egyedüli díszeként állnak. A féloszlopfőn két rétegben, két különböző magasságú zónát alkotva, tagolatlan szélű, letört végződésű levelek állnak. Tengelyeltérés a két középlevél közt nem tapasztalható, ezek egymás előtt állnak. Az azonos sávhoz tartozó levelek a kialakításukkor meghagyott, fenn ívesen záruló felületszakaszokon ke-

resztül érintkeznek egymással. E szakaszok a levelek V alakú szögleteibe illeszkednek, és a levelek félmagasságában ívesen zárulnak. A levéltípus a fentebbi két fejezet alátéteiének a megfelelője, de a felülettagolásban eltérés tapasztalható. Ezekbe ugyanis mély vajatok barázdálódnak, általában öt. A középsőt szélesebb felületcsikok határolják, a szélsők közt keskenyebbek húzódnak. A leveleket lapos borda kereteli.

A Magyar Nemzeti Galéria a kalocsai emlékonyagból egy féloszlop attikai lábázatát is őrzi, amelyet saroklevelek díszítenek (22. kép).⁵² Ezek kétrétegűek: az alsót tagolatlan szélű alátét képi, a felsőt karéjos rátét, amely az eddig látott karéjos típushoz hasonlóan tagolt. A jobb oldali rátét négykaréjos, a lábázat tórusza felé néző, arra rátakaró, a bal oldali két, lefelé néző féllevélből áll. A lábázat Entz szerint a hosszház egyik pilléréhez tartozott.⁵³

A Kalocsán őrzött tárgyalt fejezet alátétleveleinek a megfelelői, együtt az említett tagolásmóddal és a levelek közti átvezető felületekkel a Foerk közölte féloszlopfőn is megjelennek, két rétegbe rendeződő karéjos levelek alkotta bimbókat tartva (23. kép).⁵⁴ A fejezet nem a keleti részek (fal)pillértípusához készült.

Ilyen leveleket alkalmaztak a Magyar Nemzeti Galériában kiállított két fejezeten is (24., 25. kép)⁵⁵, amelyek csak abban különböznek a fentebbiektől, hogy tengelyükben nem bordák határolta vajat, hanem csak lapos és széles borda húzódik. A levelek ugyancsak ívesen zárt tagolatlan felületrészek kereszttől érintkeznek egymással. Ezek a faragványok szintén nem a keleti részekre lokalizálható oszlopkoszorús pillértípushoz tartoztak, hanem eredetileg egy-egy összetett, alkalmasint a hosszházhoz tartozó pillér fejezetének sarokelemeként határozhatók meg: kétoldalt pilaszterfői részekből és ezek szögletében átlósan elhelyezkedő háromnegyedoszlop-főből állnak.⁵⁶ Ezek a faragványok ugyancsak magasabbak a keleti részek fejezeteinél. Rajtuk a levelek két, különböző magasságú zónát alkotva, két rétegben helyezkednek el. A felső zónában fejezetrészenként két-két levél helyezkedik el, amelyek a sarkok alá emelkednek. Ezekhez képest az alsó zónabeliek féllevélnyi eltolódással állnak, közülük három a fejezetek középtengelyében, kettő a fejezetrészek közti szögletekben. Az utóbbiak a szögletnek megfelelően megtört

felületűek, bimbóik pedig a szögletek elé kihajolva kerültek kiképzésre. Az egyik darabon (24. kép), amely fejezet felső rétegekőveként készült, a bimbók egy része is fennmaradt.⁵⁷ Ezeket a levélhát irányából lehajló takarólevelek alkotják, amelyek alól kétoldalt rövid, körformába visszahajló indák indulnak, amelyeket karéjsor díszít. Az indákhoz domború, bordával kettéosztott felületű és laposan alakított, karéjos szélű levelek tartoznak.

A fentebbiekéhez hasonló építészeti környezet része lehetett a Magyar Nemzeti Galéria egy másik darabja is (26., 27. kép): ezt a faragványt szintén pilaszterfői részek és ezek szögletébe átlósan illeszkedő háromnegyedoszlop-fő alkotja.⁵⁸ A fejezet díszítése frízszerűen összefüggő. A frízt kétoldalt kőhatárok metszik: az eredetileg ezeken túl is folytatódott és átterjedhetett a pillérfő többi részére. A kompozíció a fentebbi két fejezetére emlékeztet, kétzónás. Az alsóban itt három bimbós végű levél áll (a középső bimbó letört, helyét törésfelület jelzi), a felsőben kettő. Ezen a darabon viszont nemcsak az alsó, hanem a felső zónabeli levelek is a szögletekben megtörő felületűek, így mindkét zóna bimbói a fejezetrészek közti szögletek és részben a pilaszterfőelek elé hajlanak, nem a szomszédos fejezetrészek között, hanem a szélek felé eltolódva helyezkednek el. A kompozíciót, szemben a fentebbi kettővel, különböző helyzetű és típusú rátétlevelek egészítik ki: az alsó zónában középen levélre tapadó, kétoldalt a pilaszterfői részekben és a felső bal oldali pilaszterrésznek a szélén önállóan állók, a háromnegyedoszlop-főn elhelyezkedő pedig a levélköz előtt szétterülő. A háromnegyedoszlop-fő felső levelei kétrétegűek, de a felső réteg csak a pilaszterfői részük külső oldalán jelenik meg, míg a belsőbb részekben a felületük tagolatlan. A kompozíciót további, a pilaszterfői részekre korlátozódó aszimmetrikus megoldások jellemzik: az alsó zónában, balról, függőleges tengelyű, a kőhatár elmeszette féllevél áll, míg ennek a jobb oldali párja ferdén álló egész levél. A felső zónában a bal oldali rátétlevélnek nincs jobb oldali párja: ennek helyét egy, a kőhatár metszette levél széle tölti ki. A kompozíció az aszimmetrikus bizonytalanságai ellenére kiegyensúlyozott.

A fejezet részleteit is ellentétek jellemzik: A) a szobrászi formanyelvet egyrészt merész plaszticitás, másrészt laposság, B) a felületkidolgozást aprólékos tagolás, de díszítetlenség is.

A) A bimbók erős kiülésűek, az alsó sáv leveleihez tartozókat a kalocsai anyagban egyedülálló módon hengeres, törzsszerű, a fejezettömbből vízszintesen kiálló nyúlványok tartják. A bimbók gazdagon tagoltak. Az alsó sáv bimbói három rétegben elhelyezkedő karéjos levelekből állnak. A felső takarólevél alól a középső rétegben egy levél nő ki, az alsót az e mögül kétoldalra felhajló egy-egy levél alkotja. A két felső rétegben a levelek öt-karéjosak, a középső karéjt mély vájat tagolja. Az oldalra felhajlók felemás levelek: a közepén mélyedő, homorú felületű peremmel keretelt vájathoz felfelé domború felületű, a takarólevelek felőli oldalon viszont laposan alakított karéjos szél csatlakozik.

A bal oldali felső bimbó az alsók megfelelője, de az oldalra felhajló levelek nem a második rétegben lévő alól jönnek elő, hanem vele azonos rétegből, tőle furatlyukkal és háromszög alakú vájattal elválasztva. A jobb oldali felső bimbó más típusú, a fentebb tárgyalt galériabeli fejezeten látott megoldás egyszerűsített változata. Itt a bimbós levél szélei a takarólevél alól előbújva indafélékké alakulnak, amelyeket pántszerű motívum fog össze. Ezen túl az indák kétoldalra felhajolva volutaszerűen csigásodnak, de végződésük domború felületű, lapos szélű karéjos levél.

A bimbók erőteljes plaszticitásával szemben a rátétlevelek alig emelkednek ki az alapfelületből, sőt az oszlopfő tengelyében lévők egyes szakaszokon ebbe mintegy belemélyednek: az alapfelületet a felső levélnél a bal szél majdnem teljes magasságában, jobbról csak az alsó részen, az alsó levél esetében pedig mindkét oldalon visszamélyítették. Erre – tekintve, hogy a visszamélyítést más (színű) anyaggal valószínűleg nem töltötték ki – a levelek plasztikusságának létrehozása érdekében lehetett szükség, ugyanakkor az sem zárható ki, hogy a rátétlevelekkel eredetileg nem számoltak, és megvalósításuk csak a fejezet felületeinek fentről lefelé, illetve jobbról balra haladó kialakítása közben támadt ötlet eredménye.

B) A darab jellemző vonása, hogy a háromnegyedoszlop-fő és a két pilaszterrész szögletben érintkező felületei teljesen tagolatlanok: részletezés, a bimbókon kívül csak a két elülső, sima felületbe mélyedő levélen és a pilasztereknek a sarkokon túli, szélső felületein van. A tagolatlansággal kü-

lönösen a középtengely rátétleveleinek gazdag alakítása áll szemben, első-sorban az alsó rátétlevél. Ez a levél egy-egy furatlyuk, s ezek alatti egy-egy V alakú, rövid vájat által öt, háromkaréjos, a levéltőtől sugárirányban szét-tartó részre tagolódik. A karéjok lekerekített végűek, az oldalsók a közép-sőknél rövidebbek, tagolatlanok, a középsők felülete homorodó, amelyben a levéltőtől induló egy-egy éles gerinctag jelenik meg. Ezen levéltípusnak a változata a középtengely felső rátétlevele, de itt a furatlyukak és a vájak nem jelennek meg a díszítésben. A szélrajz is egyszerűbb: a levél három részre tagolódik, alul egy-egy háromkaréjos, középen pedig egy ötkaréjos rész alkotja.

A levélkaréjoknak csoportokba való rendezése a pilaszterfői részek rátétlevéltípusain – a jobb felső féllevelet kivéve – teljesen elmarad: a karéjok a középgerinc két oldalán, mintegy belőle kinöve, hosszúkás formájú levelet eredményezve helyezkednek el. A karéjvégek lekerekítettek vagy enyhén hegyesednek, a felületek homorúan alakítottak. A felső zóna bimbós leveleinek külső szélein a karéjok mind hegyesedő végűek. A jobb oldalon a felső zónában egy más típusú, a kőhatár által vágott levél széle is megjelenik. A karéjok ezen is csoportokba rendeződnek, az alsó háromkaréjos részt a felső négykaréjostól szétnyíló furatlyuk és V alakú vájat választja el. Az alsó karéjcsoporthoz középső tagja és a furatlyuk feletti második az összetettebb bimbótípus alsó levélrétegében látott középkaréjokhoz hasonló megjelenésű: középrészüket mély vájat alkotja, kiálló peremmel, amelynek felülete homorúan alakított.

A jobb oldali pilaszterrészen fennmaradt levélszél tagolómotívumai egy, a belső egy derékszögű szögletéből fennmaradt lábazaton is alkalmazásra kerültek (28. kép).⁵⁹ A darab a szentélykörüljáróhoz társított lábazathoz (19. kép) hasonló megjelenésű, amennyiben a díszítés a talplemezeket helyettesítő négyyszöghasábos tagozatok homlokoldalán jelentkeznek. De a faragvány nem egy, a keleti részek oszlopkoszorús típusú falpilléréhez készült, hanem eredetileg pilaszterrészekhez és köztük lévő háromnegyedoszlophoz tartozott. A fentebb már tárgyalt darab alacsonyabb, mint a most szóban forgó. A két lábazat közt a részletek is eltérnek. A jelenleg vizsgálaton a hasábos

plinthosz homlokoldalai egy-egy, negyedhomorlattal visszamélyülő tükörrel tagoltak. A körüljárói darabon a levelek a keret belső lépcsőjének a síkjából fejlődnek, és a tükörhöz tartoznak, míg itt a külső keret síkjához igazítottak, és a tükör előtt jelennek meg.

A jellegzetes tagolás a bal oldali (29. kép) és a középső plinthosz levelein (30. kép) nemcsak a levélszélekre vonatkozik, hanem az egész felületre. A bal oldalán ugyanakkor annyival egyszerűbb a megoldás, hogy a középkarékjokon elmaradnak a homorlatok. Itt a középtengelyben, a felület síkjába ágyazódva, vájatpár keretelte borda húzódik. A levelek örvénylő kompozíciót alkotnak. A plinthosz tükrének jellegzetes tagolású levelein vájatos a középtengely. Ezek a közép felől kétoldalra ívesen kihajló szárrészhez tartoznak, de felső részük, amely kidomborodó és egymás felé dőlő, a csúcspontban érintkezik. Az érintkezés alatt egy lefelé néző madárfej bukkan elő. A jobb oldali levélről száracskaszerű ágazik le, amely visszakunorodó végű. A levelek tövében, a belső oldalon, egy-egy más típusú levél nő. Ezek háromkaréjosak, tengelyükben a középkarék végéig, vájat húzódik.

A jobb oldali lábazatrészen (31. kép) egy-egy magasabb féllelél között egy-egy alacsonyabb áll. Ezek a domború felületükhöz tartozó karéjos szélükkel egymás felé néznek, és annak a típusnak a változatai, amelynek rokonai a főszentélykülső lábazatán és a pillérfejezetek háromnegyedoszlop-főinek a bimbóin is megjelentek.

V. Építéstörténeti következtetések

Az ornamentális formakincs csoportosítását, a díszítőfaragványok műfaji sajátosságainak megfelelően, az építészeti típusok rendszerezésével vettem össze. Az összevetésből megállapítható, hogy az eddigi kutatás alig néhány éve összefoglalt kalocsai második székesegyházképe az építéstörténet vonatkozásában módosításra szorul: Takács idézett megállapításának a székesegyház következetes építésmenetére vonatkozó kitétele felülbírálandó. A felülbírálat az egyetlen kampány gyors építésmenetének feltételezésé-

vel szemben megfogalmazható kételyeket is erősíti. Az elmondottak alapján továbbá az is megállapítható, hogy az ornamentális és építészeti típusok egymás megfelelői, vagyis a székesegyház építéstörténetében kimutatható váltás összefügg a kőfaragóműhelyben történt váltással.

A székesegyház feltételezhetően keletről induló kiépítését egy oszlopkoszorús (*en-délit* támos) pillér és falpillérformákat alkalmazó terv kivitelezéseként kezdték meg. Az első terv alapján készültek a sugárkapolnák, legalább a boltozatának a vállmagasságáig a körüljáró, az alaprajzban kereszthajóként megjelenő épületrész északi szára, legalább az alsó szintje boltozatának a vállmagasságáig, és talán az a kapu is, amelynek a rekonstruálható szerkezete⁶⁰ a rézsűs hátfal előtt (közel) szabadon álló oszlopok alkalmazásában az oszlopkoszorús pillértípussal rokonítható (32. kép).⁶¹ Amennyiben ez a kapu valóban az északi oldalkapuvál azonosítható, megállapítható, hogy az első terv kivitelezői nemcsak a keleti részekkel voltak elfoglalva, de a hosszháznak legalább az északi oldalfalára is kiterjesztették építői tevékenységüket.

Az az elképzelés, hogy az első terv kivitelezési határait kizárólag a régi székesegyház fennálló épülettömbje korlátozta volna, csupán merő feltételezés lehet, vagyis nem tudható, hogy a tervváltás a régi székesegyház fennállása és használata idején történt-e meg, vagy a régi lebontását követően. Annyi viszont bizonyos, hogy a hosszház északi fal- és árkádpilléreit akár még az első székesegyház fennállásakor, egészen a boltozatok magasságáig a régi székesegyház érintetlenül hagyásával is kialakíthatták (1. kép), és az is, hogy ekkor nemcsak az északi, de a nyugati kapu kivitelezési munkálataival is végeztek. Az is bizonyos, hogy a déli kapu és az alaprajzban kereszthajóként megjelenő épületrész déli szárának a lépcsőtornya csak a régi épület jelentős részének az elbontását követően kerülhetett kialakításra, mint ahogy az is, hogy a kapu az északiként említettől eltérő szerkezetű megoldást képviselt, a lépcsőtorny pedig más pozíciót kapott, mint az északi.

A tervváltás eredményeként a hosszház fal- és árkádpilléreit nem a keleti részek oszlopkoszorús megoldásának megfelelően, hanem attól eltérően képezték ki. Az előbbi típusú falpilléreket hengeres pillérmag és annak háttéré előtt álló, feltételezhetően más színű kőből – vörös márványból⁶² – készült

oszlopkák alkották, amelyek a maghoz annak az anyagából faragott lábazon és fejezeteken keresztül kapcsolódtak (az esetleges fémmerevítőket nem számítva). A Kalocsán később megjelenő támaszok lépcsős tagolású magját, amely az árkádpillérek esetében kereszt alakú, a homlokoldalaikhoz csatlakozó fél- és a szögleteikben emelkedő háromnegyedoszlopokkal bővítették. A székesegyház két – a béli szerkezetet tekintve rekonstruálható – kapujának típusa a pillérekéhez hasonló szempontok alapján különböztethető meg egymástól. Az északiként feltételezett kapun a vélhetően vörösmárvány oszloptörzsek a rézsús béllethátfal előtt szabadon álltak (32. kép). A déli kapu, amelynek színességét Henszlmann tájékoztatása alapján rekonstruálhatjuk⁶³, a későbbi megjelenésű pillérek kialakítási elveinek az alkalmazásáról tanúskodik: a bélletoszlopok falsarkok szögleteiben emelkedtek (33. kép). A királyfej – oszlopszobor részeként – szintén egy színes kapuhoz tartozhatott. Leginkább a nyugati főbejáratról feltételezhető oszlopszobros kiképzés, reprezentatív megjelenés.

A tervváltozás és a kőfaragóműhelyben történt változások összefüggnek egymással: a faragványok két csoportját nemcsak az építészeti típusaik és méreteik, de a díszítőformáik – kompozícióik és részleteik – is megkülönböztetik egymástól. A faragványcsoportok közt kimutatható kapcsolatok a hatás jelenségének a feltételezésével magyarázhatók.

Az első terven dolgozó kőfaragókat a kivitelezés stílusában és színvonalában nagyrészt egymáshoz közeli faragványait vájatos ujjú karéjos (tölgy) leveleknek részben rátétes, részben indás kompozíciókban való használata és furatlyukak tagolta karéjos szélű levelek alkalmazása jellemzi. A bimbós végű, tagolatlan szélű alátétlevelek felületét élben találkozó homorodások tagolják. A munkálatok előrehaladtával és a tervváltással összefüggésben jelentkező kőfaragók bimbós végű, tagolatlan szélű leveleit – amelyek kétzónás, réteges kompozíciókat alkotnak – ék alakú és lapos bordák tagolják. A kőfaragók közül egy rátételeves kompozíció kialakítására is vállalkozott, amely a korábbi hasonló megoldások származékaként értékelhető. Az általa alkalmazott furatlyukas-vájatos tagolásmód egy lábazonnak a korábbiaktól eltérő levéltípusát is jellemzi.

Feltételezésem szerint faragványcsoportok a művészeti kapcsolatok és igazodások vonatkozásában is eltérést mutatnak: a különböző terveket kialakító és a rajtuk dolgozó mesterek nem teljesen azonos eredetű tanultsággal rendelkeztek. Jelen tanulmányomban a feltételezésnek csak részleges bizonyítására vállalkozom, és az alábbiakban kizárólag az ornamentika összefüggéseivel foglalkozom.

VI. A kalocsai növénydíszes faragványok kapcsolatai

A kalocsai második székesegyház faragványai művészeti kapcsolatainak meghatározására Gerevich Tibor, Dercsényi Dezső, Entz Géza, Marosi Ernő és Takács Imre tettek kísérletet.⁶⁴ Gerevich a kalocsai és a vértesszentkeresztii faragványok – „az esztergomiaktól eltérő külön, kimondott franciás csoport” – egységére hívta fel a figyelmet, és a két építkezés egyes faragványait egyazon „kéz”-nek, illetve egyazon műhelynek tulajdonította.⁶⁵ Dercsényi szerint Kalocsa nemcsak Vértesszentkereszt, de Aracs és a „cisztercita kolostorok” faragványaival is – a közös francia eredetüknél fogva – összefüggnek⁶⁶, illetve az előbbi hármat az azonos kőfaragók műhelye „szűkebb csoportba kapcsolják össze”.⁶⁷ Entz az említettek közül csak a vértesi emlékműanyagot tartotta a kalocsaiakkal rokoníthatónak, és a „közös vonásokat” az azonos megrendelővel magyarázta. Kutatásai során a kalocsai faragványoknak esztergomiakkal, ócsaiakkal és pannonhalmiakkal való összefüggéseire figyelt fel, amelyek alapján a kalocsai kőfaragókat nem a Dercsényi által meghatározottakkal azonosította, hanem megállapította, hogy „Kalocsán az esztergomi műhelyből való mesterek dolgoztak”⁶⁸, és, hogy az ócsai és pannonhalmi vonatkozások is a közös esztergomi eredettel, illetve a királyi műhely tevékenységével magyarázhatók.⁶⁹ Entz Esztergomnak mintaképeket szolgáltató szerepéről alkotott képét Marosi is átvette, de részben más emlékekre hivatkozva és módosított formában: véleménye szerint az esztergomi, elsősorban kápolnai kapcsolatok Kalocsán pilisszentkeresztii közvetítéssel érvényesültek.⁷⁰ Marosi a Dercsényi-féle kalocsai kör fogalmát alkalmazva

az általa meghatározott emlékkört is beépítette a francia korai gótika stílusát mutató emlékek összefüggési rendszerébe, de az aracsi és a vértesi faragványokat nem tartotta a kalocsaiak közvetlen rokonainak. Az előbbieket esetében Jánoshidán, az utóbbiiban pedig Ócsán keresztül érvényesülő kapcsolatot rekonstruált.⁷¹ Takács kizárólag a pilisszentkeresztii összefüggéssel foglalkozott, és – szemben Marosival – a kalocsai faragványok elsődlegességének a lehetőségét nem tartotta valószínűtlennek.⁷²

A kalocsai faragványok összefüggéseinek a kérdésével jómagam első ízben az aracsi ornamentika kapcsán foglalkoztam.⁷³ Az összehasonlító vizsgálatok eredményeként megállapítottam, hogy az aracsi és a kalocsai korábbi faragványok közt csupán a tagolatlan szélű, felfelé keskenyedő formájú, bimbós végű levelek (sáslevelek) felületének éléssel elválasztott homorlatos tagolása tekintetében vonható párhuzam. Az aracsiakat a kompozíciós típusaik, részletmotívumaik és levélformáik alapján nem Kalocsával, hanem Esztergom antikizáló eredetű művészetével rokonítottam, és a Szent Adalbert-székesegyház átépítése befejező szakaszának antikizáló-gótikus keverékművészetéből származtattam.⁷⁴ Az esztergomi és kalocsai művészeti központok körüli összefüggések rendszerét nemcsak Aracs vonatkozásában láttam újraértékelhetőnek. Az újraértékelésre a doktori disszertációmban vállalkoztam.⁷⁵ Munkámat a Marosi-féle esztergomi kör emlékéanyagának tüzetes vizsgálatára és az egyes épület(rész)ek faragványainak kőfaragó kezekhez, illetve műhelyekhez való kötésére alapoztam. Ezek eredményeként a Marosi-féle esztergomi kör egyes épület(rész)ei faragványainak – eltérő kompozíciók, részletmotívumok, levéltípusok és stílusrészletek jellemezte – stílusrétegekbe való sorolhatósága vált nyilvánvalóvá. Az összefüggések kutatásakor sem az egyes épület(rész)ek emlékéanyagának az egységes szemléletéből indultam ki, hanem a stílusrétegekbe való csoportosíthatóságból. De nemcsak a módszereim különböztek a korábbi kutatásokétól, hanem részben a vizsgált emlékéanyag is módosult: egyrészt néhány, korábban esztergomiként számon tartott faragványt az újabb kutatásoknak köszönhetően mint pilisszentkeresztii értékelhettem⁷⁶, másrészt vizsgálataimba a pilisi ásatásokból előkerült bimbókat is bevontam. Mindezek eredményeként a

Marosi-féle esztergomi kör emlékanyagának újfajta rendszerezését láttam megvalósíthatónak, és az esztergomi körök és a pilisszentkereszti kör fogalmának a bevezetésére tettem ajánlatot.⁷⁷ Az új összefüggésrendszerben a kalocsai második székesegyház faragványainak korábbiak feltételezett csoportját Pilisszentkereszthez kötöttem, és az ócsai építkezéskezdő ornamentikájával rokonítottam, míg a későbbiekben az esztergomi székesegyház átépítése befejező szakaszának a jellegzetességeit is felfedezni véltem.⁷⁸

VI.1. A kalocsai és ócsai gótikus stílusrétegek egymás közti kapcsolatai

A kalocsai építkezéskezdő gótikus ornamentika jellemzi, amelyről a kápolnák egyikének a homlokzatáról származónak tartott lábazat (4. kép), és a stílusban hozzá társítható fejezetek (14., 17., 18. kép) díszítése tanúskodik. A fejezetek karéjos, élekkel és vájatokkal tagolt levéltípusaihoz, valamint az egyik galériabeli fejezetnek a levéltői szakaszokon át érintkező levelek alkotta rátétréteges kompozíciójához (14. kép) az ócsai déli mellékkápolnáról idézhető közvetlen párhuzamok (34., 35., 36. kép).⁷⁹ Az említett kalocsai lábazaton dolgozó szobrász keze munkáját ugyancsak az ócsai déli mellékkápolnán lehet kimutatni: a jobb oldal domború felületű, valamint a vájatolt közepű, karéjos szélű levéltípusai (5. kép) itt jelentkeznek (37., 38., 39., 40., 41. kép), részben az indás kompozíció változataival együtt, amelyek közt a hullámindás megoldás is előfordul (39. kép). A szőlőleveles rátétű fejezet egyik bimbótípusa (a jobb oldali felső bimbó: 27. kép) Ócsán legkorábban a déli mellékkápolna keleti és északkeleti falak alkotta szöglet fejezetén került alkalmazásra (41. kép). Az elmondottakból megállapítható, hogy azt az ócsai kőfaragót, aki mint a déli mellékkápolna vezető mestere határozható meg, egy korábban Kalocsán tevékenykedővel lehet azonosítani. Az ócsai társai számára a mintákat elsősorban az ő munkái jelenthették.⁸⁰

Az Ócsán megjelenő, a gótikát képviselő kalocsai mestereknek Kalocsáról való távozása az újonnan érkezettek megjelenésével is összefügghet. A kalocsaiak Ócsán az építkezéskezdő műhely formakincsének a

meghatározóiként kaptak szerepet. Tevékenységük Ócsán sem terjedt ki az építkezés egészére: a műhelyt, még ha egyes tagjai a helyükön is maradhattak, legkésőbb az északi kápolna külső fejezeteinek a magasságát elérve egy másik váltotta fel. Ez a váltás annyiban hasonló a kalocsaihoz, hogy eredményeként Ócsán is az esztergomi székesegyház átépítése befejező szakasza ornamentikájához kapcsolódó jelent meg, amely gótikus és antikizáló eredetű és jellegű kompozíciókat, formákat, motívumokat ötvöz. Ócsán további váltások mutathatók ki, de az esztergomi kötődés hosszan tartónak bizonyult.

VI.2. Az ócsai ornamentika jánoshidai kapcsolatai

A jánoshidai templom déli kapuján (42., 43. kép) a kétrétegű levelek karéjos részei az ócsai déli kapu bal oldali béléletében álló akantuszlevelekre emlékeztetnek (44. kép), nemcsak a négyes karéjcsoportok szerepeltetésében, hanem a bimbó alatti, kétoldali egy-egy karéjcsoport közti furatlyuk alkalmazásában is.⁸¹ Jánoshidán a kétrétegű levelek karéjosokkal íves szakaszokban összenőtt frízt alkotnak. A karéjos levelek az ócsai déli mellékkápolnán megjelenők rokonai. A frízkompozíció párhuzamai is idézhetők innen. A különbség köztük az eltérő kompozíciós részletformákból adódik: a fríz Ócsán bimbós levelek előtti rátét szerepben megjelenő, a töveiknél összenőtt karéjos levelek alkotják (34., 35. kép), míg Jánoshidán a kétrétegű levelek elülső rétegének az akantuszokra emlékeztető részei. A nyaktagok karéjosoros díszítése az ócsai északi mellékkápolnát (46. kép), de a délit is idézi, az utóbbi helyen a karéj sor osztógyűrűkhöz tartozik (47. kép). A jánoshidai déli mellékkápolnába visszaépített fejezet bimbótípusa (48. kép) ugyancsak ócsai kapcsolatú: az északi kapun alkalmazott típusnak a rokona (49. kép).

A jánoshidai déli kapu stílusára hasonló rajzosság jellemző, mint az ócsai főszentélyére és a déli kapuéra. A mesteréről mégsem tételezhető fel, hogy az ócsaival lenne azonosítható, vagy, hogy annak követője lenne – egymáshoz való viszonyuk inkább a tanulóársakéra emlékeztet, akik hasonló, részben talán azonos előképeken nevelkedtek. A jánoshidai kapun alkalmazott fríz magasabb kétrétegű levelek és alacsonyabb karéjosok íves szakaszokon

át kapcsolódó motívumának a párhuzama Vértesszentkeresztről idézhető, ahol az egy összetettebb kompozíció részeként jelenik meg (50. kép). A levélvégződéseket alkotó fejek motívuma sem ócsai közvetítéssel került a jánoshidai mester repertoárjába.⁸²

VI.3. A kalocsai, ócsai és a jánoshidai gótikus ornamentika pilisszentkereszti eredete, valamint az esztergomi palotakápolna fejezeteinek pilisi vonatkozásai

Tekintve, hogy az ócsai gótikus faragványokon dolgozó mesterek közül a vezetőként meghatározható Kalocsáról származott, feltételezhető, hogy a kompozíciós és a motivikus ismeretei az azóta nagyrészt elpusztult székesegyháziak megfelelői vagy változatai.⁸³

Marosi az említett emlékek gótikus ornamentikájában az esztergomi palotakápolna és székesegyház művészeti kört teremtő hatását látta, amely pilisszentkereszti közvetítés eredményeként érvényesült.⁸⁴ Ezt a tételt módosítani kívánom: Kalocsa, Ócsa, Jánoshida és Vértesszentkereszt gótikus faragványait ugyan Pilisszentkeresztről származtatom, de az esztergomi összefüggéseket nem tartom meghatározóknak.⁸⁵

A kalocsai kapcsolatú faragványok – a kalocsai kör – jellegzetes kompozíciós megoldása, a tövüknél íves szakaszokon át érintkező karéjos levelek alkotta fríz (14., 35., 36., 42., 43., 50. kép)⁸⁶ a pilisi ornamentikát jellemző típusként értékelhetők: eltérő alapkompозиcióhoz alakított változatait különböző stílusú és különböző épületrészekben dolgozó mesterek egyaránt alkalmazták.⁸⁷ A változatok közül a karcsú fejezeté (51. kép) áll legközelebb a kalocsai-ócsai típusú kompozícióhoz (35., 36. kép), különbségeik minden bizonnyal az eltérő építészeti helyükkel hozhatók összefüggésbe. A kalocsai kör idézett kompozícióiban alkalmazott éles-vájas felületű karéjos levelek rokonai viszont Pilisen a karcsú fejezeten látható levéltípustól ugyan nem függetlenül, de más kompozíciós környezet elemeiként jelennek meg: a középvájas változat egy összetett fejezet fennmaradt részéhez (52. kép), a középbordás pedig a kútpillér fejezettöredékéhez (53. kép) tartozik

(az utóbbin a karcsú fejezetével rokon lapos felületű középbordás levéltípus is megjelenik). Magát a kompozíciós típust is feltételezhetően ezek a mesterek közvetítették Kalocsára.⁸⁸ Velük rokon mester Esztergomban, a palotakápolna munkálatain is feltűnt: a levéltípus középvájatos rokona itt is a rátétfrízek származékának az alakításában vett részt (54. kép). Ennek a jellege eltér az idézetektől, de ugyancsak pilisi kapcsolatúnak tartható: a rátétsáv leveleinek rétegekbe való csoportosítása ott a kisméretű fejezeteket jellemzi (55., 56. kép).

A Kalocsa és Ócsa hullámindás kompozícióit (5., 39. kép) a pilisszenterkeszti kapulábazatával lehet összefüggésbe hozni (57. kép). A kalocsai hullámindát faragó mester egy másik ornamentális megoldása (6. kép) – a keretelt levelekével együtt (11., 12. kép) – ugyancsak a pilisi lábazattal való motivikus kapcsolat lehetőségére figyelmeztet.

A pilisi lábazat és a mestere faragta sárkányos zárókő (58. kép) lóhereleves ornamentikája egy kalocsai kapu bélletén is felfedezhető (13. kép), Esztergomból viszont hiányzik. A levéltípus pilisi bimbók tanúsága szerint (59. kép) az egymáson áthurkolódó indák alkotta kompozíciókkal is összefügg, amelyek nyomai Esztergomban nem mutathatók ki, példái kizárólag Ócsán maradtak fenn (37, 38. kép).⁸⁹

Közös pilisi eredetre visszavezethető párhuzamosság Kalocsa, illetve köre és az esztergomi palotakápolna között a legtöbb gótikus eredetű levéltípus és néhány bimbótípus tekintetében is fennáll. Annak a pilisi bimbótípusnak, amelyet a levélszél vonalát folytató és takarólevél alól előbújva körformába ívelődő egy-egy indaféle és a körformát kitöltő egy-egy fügeidomos levél alkot (60. kép), a rokonai Kalocsán, a szőlőleveles rátétű fejezeten (jobb felső bimbó: 27. kép), Ócsán pedig a déli mellékkápolnában (41. kép) maradtak fenn. A kalocsai pántos motívumú, éppúgy, mint a típus vértesszenterkeszti, takarólevél nélküli származéka (61. kép).⁹⁰ A bimbótípusnak gazdagabban alakított változatai a palotakápolnában (62. kép) és Kalocsán is ismertek (24. kép). A kalocsai szőlőleveles rátétű fejezet másik, furatlyukkal és vájattal tagolt bimbótípusa (26. kép), valamint az ennek az alkotásában részt vevő, felemás tagolású levél ugyancsak pilisi eredetű (63.

kép). A kápolnán sem a bimbó, sem a levélalakítás ismerete nem mutatható ki. A bimbótípusnak Pilisen is előforduló rokonát, amelyet takarólevél alól kinyúló fügeidomos, háromszög alakú vājattal elválasztott levélpár alkot (64. kép), Vértesen a szétterülő rátétleveles hurkos-indás fejezet mestere alkalmazta (65., 66. kép). Ehhez a típushoz a pilisi töredéken V alakban összetartó bordapár tagolta középkaréjú levél maradványa tartozik, amelynek viszont nincsenek meg a kalocsai és ócsai megfelelői, de ezek a palotakápolnából is hiányoznak. Nem úgy a Szent Adalbert-székesegyház töredékei közül, ahol a lándzsalevelekkel együtt jelentkeznek (67. kép). Ennek alapján feltételezhető, hogy a székesegyházon a palotakápolnaiaktól függetlenül is megjelentek pilisi tanultságú mesterek. A levéltípushoz vértesszentkereszti példák is kapcsolódnak (68. kép).⁹¹ A kunkorodó felső karéjú féllevelek és az általuk alkotott bimbók, különböző részletformákkal, így egymástól valószínűleg függetlenül, Pilisen (69. kép) és a palotakápolnában (70. kép) is fennmaradtak, a kalocsai körben viszont ismeretlenek. Egy másik pilisi bimbótípus (71. kép) viszont az ócsai északi kapun (49. kép) és a jánoshidai déli mellékkápolnában (48. kép) alkalmazottak lehet a közös előképe. Hasonló feltételezés kockáztatható meg az ócsai és jánoshidai akantuszos rátétű két-rétegű levéltípus esetében is (43., 44. kép): a közös forrást a pilisi konzol előoldala szolgálhatta (59. kép). Esetükben viszont nincs stíluskapcsolat. A pilisi stílusát pannonhalmi mesterek vették át.⁹²

Az elmondottakból megállapítható, hogy a kalocsai kör fejezetplasztikája Pilisszentkereszttel árul el kapcsolatot. A pilisi hatás az esztergomi palotakápolna gótikus faragványain viszont korántsem ilyen általános jellegű, esetükben más mintaképek hatása is érvényesülhetett.

VI.4. Az ócsai és a kalocsai antikizáló kapcsolatú stílusrétegek esztergomi székesegyházi és egymás közti kapcsolatai

Az antikizáló és a gótikus eredetű formák kapcsolatát tekintve⁹³ az ócsai építkezéskezdő ornamentikáját nem a vértesszentkereszti és a karcsai építés-, illetve átépítéskezdőkhöz hasonló viszonyok jellemzik: a gótikusok

nem az antikizálókat követően jelentkeztek, hanem fordítva.⁹⁴ Az antikizáló megoldásokkal együtt jelentkező gótikusok ugyanakkor nagyrészt nem a korábbi helyi réteg fejleményeiként értékelhetők.

Az antikizáló jellemvonásokat mutató stílusrétegek az eredetüket tekintve sem megfelelői a vértesi főszentély körének és a karcsai nyugati kapuénak, amelyek az esztergomi királyi palotához kötődnek.⁹⁵ Az ócsai északi mellékkápolnán az antikizáló megoldásokkal is kapcsolatot tartó mester kezdte meg a tevékenységét, de számára nem a régiesebb esztergomi ornamentika jelentette a tanultság alapját, hanem részben a Porta speciosa köre: az általa a külső északi fejezetén (72. kép) alkalmazott levéltípus rokonai Esztergomban örvénylő kompozíciót alkotnak (73. kép). A mester tanultsága nemcsak az említett esztergomi fejezettel jelezhető. Stílusa és kompozíciós ismeretei az egyik belső fejezetének a tanúsága szerint (46. kép) gótikus mesterektől sem független. A levéltetek hangsúlyos alakítása alapján feltételezhető, hogy a gótikus mestereket is a Porta speciosa körébe tartozók környezetében kell keresni, és ezek egyikét a Szent Adalbert-székesegyházon tevékenykedővel lehet azonosítani (74. kép). Az ócsai tanítvány a képzettségét tehát a székesegyház átépítésének a befejező szakaszában szerezte, az aracsi társához hasonlóan. A stílusok szintézisének a mintája itt adva volt számára. Stílusa ugyanakkor nem tekinthető az összes ottani mester képviselte irányzat szintetikus egységének: közvetlen kapcsolat sem a palotai⁹⁶, sem a pilisi eredetű mesterrel⁹⁷ nem tételezhető fel. Az ócsai fejezet egy szembevető jellegzetessége – a felső zóna leveleinek a felső része domborodva kihajlik, ami a párnafejezetekére emlékeztető szélrajzot ad a faragványnak – ugyanakkor nem mutatható ki az esztergomi székesegyházi emlékműanyagban. A megoldás Esztergomban a palotán nem ismeretlen: a Szent István Terem déli fejezetén a füzérdísz alatt kihajló levelek hasonló megjelenésűek (75. kép). Nagyobb a valószínűsége annak, hogy az ócsai fejezet a stílusban és a részletformákban is hozzá közelebb álló kalocsai, eredetileg a székesegyház-belsőhöz tartozott lábázat középső elemének a díszítésével függ össze (30. kép). A megoldás Ócsán a négyezetszerű tér északi pillérének fejezetsávján is feltűnik (76. kép). A kidomborodó levélvégek ugyanakkor a

pilisszentkereszti ornamentikától sem idegenek: a változatok a nyolcszögű pillér(ek)hez tartozott fejezeteken (77. kép)⁹⁸ és egy kapuhoz tartozott faragványon jelentkeznek (78. kép).⁹⁹

Ócsán az északi mellékkápolna mesteréhez hasonló tanultságúak, de a kivitelezésük stílusában eltérők nyertek alkalmazást a főszentélyen is, akik közül az egyik az esztergomi székesegyházi előképek közül az osztógyűrűs kompozíciót is alkalmazta (79. kép). Az ócsai főszentélyen a hármas karéjcsoporthoz furatlyukkal és vájattal való tagolása, valamint a középkaréjok homorú felületkezelése akantuszok levélszélein jelenik meg (80., 81. kép). A típusnak egykori esztergomi jelenlétére a Porta speciosa kör kisméretű márványfejezete utal (82. kép). A megoldás szintén nem független Kalocsától: a levélszéleknek, illetve a karéjcsoporthoz középkaréjának vájatos, megkülönböztető alakítása a székesegyház szőlőleveles rátétű fejezettöredékén, a jobb oldali pilaszterrészen jelentkezik (27. kép). Stílusban viszont nincs kapcsolat. A kalocsai és az ócsai példák közti párhuzamot a közös származásuk magyarázza. A kalocsai fejezeten ugyanakkor olyan szőlőlevélfélék rátétei kaptak helyet, amelyek megjelenésükben, bár a középkaréjok felületét borda tagolja, az ócsai déli kapu bal oldali vállpárkányára emlékeztetnek (42. kép). A rokonság közvetlen.¹⁰⁰ A levéltípus ugyancsak esztergomi székesegyházi eredetű: az ócsai és a kalocsai szőlőlevelek az esztergomi vállpárkányok egy töredéke szőlőleveleinek a közvetlen derivátumaiként határozhatók meg (83. kép).

Közülük az ócsainak a kompozíciós környezete az esztergomi szőlőlevélével hozható összefüggésbe. Ugyanakkor az ócsai fríz kompozíciója nem eredeztethető maradéktalanul az esztergomi vállpárkányokéból: az ócsai homlokoldali indarajznál az esztergomi faragványoké egyszerűbb. Valószínű, hogy Esztergom művészetében, illetve az Esztergom művészetét meghatározó körben – a fennmaradt vállpárkányok díszítését is meghatározó – indászes emlékek egykori jelenlétével számolhatunk, amelyek az ócsai faragványt jellemző V alakú, egymást átható szétválásokat közvetíthették. A V alakú, egymást átható végződés motívuma ugyanis, szemben Marosi véleményével, nem tekinthető provinciális leleménynek-fejleménynek.¹⁰¹

Az ócsai mesterek a déli kapu többi faragványán szintén esztergomi székesegyházi, ugyancsak stíluskeveredés eredményeként létrejött mintát követtek (44., 45. kép).¹⁰² Ezeket a mestereket ugyanakkor helyi, a déli mellékkápolna jelentette gótikus kötődésű réteg is befolyásolta. Az ócsai déli kapu bal oldali bélletének a motívumai (42. kép) az idézett kalocsai lábazon is megjelennek: a legfelső fejezet feletti vállpárkányrész örvénylő kompozíciója¹⁰³ a lábazon bal oldali első tagján (29. kép), a homlokzatra kiforduló fejezetsáv domború felületű, karéjos szélű levelei¹⁰⁴ a jobb oldali lábazon (31. kép), a fejezetsáv középvájtatos, karéjos levélformái¹⁰⁵ a lábazon középső elemén is a furatlyukkal és vájattal hármaskaréjos csoportokra tagoló levéltípussal együtt szerepelnek (30. kép). Ez a megfelelés ugyan csak összefüggésről tanúskodik, de az ócsai stílusa nem a kalocsait követi, hanem a főszentélyen jelentkező rajzosság jellemző rá.

A Porta speciosa köréből származó mesterek ócsai alkalmazásáról tanúskodnak a keresztter és a hosszház találkozásánál emelkedő pillérek és falpillérek fejezetei is. A Függelékben bemutatott emléktárgyban az esztergomi örvénylő leveles kompozíciónak egyedül itt vannak meg a megfelelői (84. kép).¹⁰⁶ A szélfüttá megoldásokról is feltételezhető, hogy esztergomi minta megfelelői (76. kép).¹⁰⁷

Ócsán tehát a Porta speciosa köréhez és a vele együtt jelentkező gótikus elemekhez köthető díszítőfaragványok különböző periódusokba csoportosíthatók. A periódusok közti különbség a mestereik minőségében, a mintaképekkel való kapcsolat vonatkozásában, az alkalmazott gótikus elemek eredetében, valamint a forrással való kapcsolat közvetlenségében tapasztalható.

Az északi kápolnaiak (46., 85. kép) a plasztikusan alakított levéltestmotívumaik révén az esztergomi kisméretű (82. kép) és egy székesegyházi fejezet képviselte stílushoz állnak közel (86. kép). Az építkezés előrehaladtával – már a főszentélyen – a stílus rajzossá válik. Rokonság az esztergomi és az ócsai főszentélybeli faragványok közt a kőfaragói stílus vonatkozásában nem áll fenn, az ócsai főszentély darabjait a lapos felületek, rajzos részletek megkülönböztetik az esztergomitól, ugyanúgy, mint a templom északi kápolnájának az ornamentikájától. A hosszházon provinciális

színvonalat képviselő kőfaragók is szerephez jutottak. Az esztergomi stílustól és kvalitástól való fokozatos eltéréssel viszont ellentétes irányú az esztergomi eredetű kompozíciós kincs alkalmazása. A színvonal gyengülésével párhuzamosan a székesegyházi díszkapu körének a kompozíciós mintáihoz való ragaszkodás erősödött: az északi kápolnán még nem, de a főszentélyen és a belső pillérfőkön az esztergomi *Porta speciosa* körétől nem független kompozíciós megoldások jelentek meg.

Az elmondottak alapján megállapítható, hogy Ócsán a *Porta speciosa* köréhez és általában az esztergomi székesegyházhoz fűződő kapcsolatokat nem lehet egy egyszeri érintkezés eredményeként értelmezni. Az ócsai kőfaragók számára a mintaképekkel való érintkezés színterét nemcsak az esztergomi székesegyház műhelyében folyó munka jelenthette. A déli kapu részletmegoldásai kalocsai összefüggés lehetőségére figyelmeztetnek.

Az ócsai főszentély rajzos stílusának nemcsak az esztergomi, de a kalocsai előképe is ismeretlen. Tekintve, hogy az osztógyűrűs fejezetkompozíció (79. kép), valamint az akantusztípus sem mutat összefüggést a fennmaradt kalocsai emlékanyaggal, a déli kapu vállpárkányának hullámindás kompozíciója (44. kép) pedig nem származtatható a kalocsai kápolnai lábazatéból (4. kép), arra a következtetésre jutottam, hogy Ócsán a *Porta speciosa* körből és az esztergomi székesegyházról származó formák nem, vagy nem csak kalocsai közvetítéssel jelentek meg.

VII. Összefoglalás

Tanulmányomat nagyrészt a kalocsai második székesegyház díszítőfaragványain megjelenő növényi ornamentika vizsgálatának szenteltem. A vizsgálatokat az ornamentika kompozíciós típusainak és motivikus, valamint stilisztikai részletformáinak a meghatározására alapoztam, amelyek eredményeként egyrészt a faragványok csoportosítására tettem kísérletet, másrészt a faragványoknak és csoportjaiknak az 1200 körüli évtizedek magyarországi emlékanyagával való összefüggéseivel foglalkozhattam.

A díszítőfaragványok műfaji sajátosságainak megfelelően az ornamentális formakincs csoportosítását az építészeti típusok rendszerezésével vettem össze. Az összevetésből megállapítható: az ornamentális és az építészeti csoportok egymás megfelelői, vagyis a székesegyház építéstörténetében kimutatható váltás, amely kizárja az egy eredeti terv következetes kivitelezésére vonatkozó feltételezést, összefügg a kőfaragóműhelyben történt változással.

A növénydíszes faragványok összefüggéseinek a kutatásakor is felhasználtam a korábbi irodalom rögzítette megfigyeléseket, de a következtetésekben módosítottam. Kutatásaim során az emlékeknek azt az eddigi szakirodalom alapján meghatározott körét vizsgáltam, amelyet Marosi az Esztergom központú művészeti körbe sorolt. A művészeti kör faragványai kompozíciók megoldásainak, levéltípusainak és részletmotívumainak a tanulmányozása alapján arra lehet következtetni, hogy az esztergomi Porta speciosa és körének antikizáló ornamentikájának a kör egyes emlékein – Kalocsán és Ócsán az építkezéskezdetet követő váltás utáni periódusban, Aracson, a korábbi fejezeteken – kimutatható a hatása. A rátétleves és -frízes, az indás-leves kompozíciók, a különböző típusú levelek és a bimbók gótikus ornamentikáját viszont, még ha azok esetében fenn is állnak palotakápolnai vonatkozások, nem lehet Esztergomból származtatni. A vizsgált gótikus ornamentika magyarországi terjedésének a forrása ugyanis nem a palotakápolnához, hanem a pilisszentkereszi apátsági templomhoz köthetők.

A kalocsai második székesegyház növénydíszes faragványainak a művészettörténeti helye kapcsolatrekonstrukciós és részben relatív kronológiai összefüggéseket is érintő megállapításaim alapján határozható meg. A székesegyház keleti részein pilisszentkereszi minták és kapcsolatok jegyében működő kőfaragók kezdték meg a tevékenységüket. A kalocsai műhelyből az építkezés előrehaladtával, talán a tervváltás következtében kikerült mester és társai határozták meg az ócsai déli mellékkápolna ornamentikáját, melyet az építkezés kezdeti szakaszában emeltek. A kalocsa-ócsai mesterekéhez hasonló tanultságúak működtek Jánoshidán és Vértesszentkereszten, és az utóbbiak közül legalább egy Karcsára is eljutott, ahol az esztergomi királyi palotáról érkezett elődjének lépett az örökébe. Ennek a karcsai mes-

ternek a követője a bodrogszentesi templom nyugati kapuján tevékenykedett (86. kép), ahol rátétként alkalmazta azt a motívumot, amely a kalocsai kápolnai lábazat bal oldalán alátétlevelek nélküli kompozícióban jelenik meg. A kalocsai építkezésen a tervmódosítást követően megjelent kőfaragók formakincsét nemcsak gótikus jellegű megoldások, hanem olyan esztergomi kapcsolatú antikizáló részletformák gazdagították, amelyek a Szent Adalbert-székesegyház átépítése befejező szakaszát jellemezték. Ez a stílusréteg Ócsán is felváltotta a pilisies gótikusát, de úgy tűnik, hogy ezúttal a műhely nem Kalocsáról toborzódott. A tanultságuk eredetét tekintve hasonló aracsi mesterek, akik régiesebb, a királyi palota antikizáló kompozícióival rokon kapcsolatú megoldásokat is alkalmaztak, ugyancsak nem kalocsai közvetítés eredményeként kezdték meg a tevékenységüket.

A kalocsai faragványok kapcsán bemutatott kutatásaim eredményei túlmutatnak tanulmányom témakörén, és az esztergomi kör fogalma és emlékanyaga újbóli meghatározásának a szükségére, valamint a pilisszentkereszti kör fogalma bevezetésének az igényére hívja fel a figyelmet. Ezeknek eleget tenni a doktori disszertációmban vállalkoztam.¹⁰⁸

FÜGGELÉK

Az 1200 körüli évtizedek magyarországi díszítőfaragványainak kalocsai kapcsolatú kompozíciós típusai és részletmotívumai

Tanulmányom fő célja, a kalocsai második székesegyház díszítőfaragványainak a tárgyalásán túl, a faragványok hazai kapcsolatainak a vizsgálata volt. Ennek alapját a kalocsai kompozícióknak és levéltípusoknak a rokon megoldásokkal való összevetése jelenti, amelynek a lehetőségét a rokon megoldásoknak a meghatározása és számbavétele teremtette meg. Tekintve, hogy az eddigi publikációk a meghatározás – kompozíciós és tipológiai rendszer kidolgozása – és számbavétel – a kompozíciós és részletformai megoldásoknak leírásokban való bemutatása – vonatkozásában nem teljesek, ezekre az alábbiakban vállalkoztam.

1. Rátétleves kompozíciók

A rátétleves kompozíciós típus¹⁰⁹ változatainak egyik fő hazai leelőhelyként az esztergomi palotakápolna határozható meg. A változatok tipológiai rendszerezését ezek segítségével tartom elvégezhetőnek.

A kápolna rátétleves fejezetei közül azokat, amelyeken a rátétlevelek a nagylevelek érintkezése előtt szétterülő kompozíciós motívumként jelennek meg, azonos kompozíciós csoportba sorolom. A változatok az alaplevelek elrendezése szempontjából különböztethetők meg egymástól. A legegyszerűbb megoldáson ezek csak egyetlen egyrétegű zónát alkotnak (rózsaablak két fejezete).¹¹⁰ A rátétek a két- vagy háromzónás, réteges szerkezetű alapkompzíciónak csak az alsó zónájában jelentkeznek (északi ülőfülkék, középső fejezet¹¹¹, északi melléktéri árkád, nyugati fejezet¹¹², diadalív északi oszlopfője¹¹³).

A legegyszerűbb megoldás a magyarországi emlékanyagban sokfelé előfordul, de a háromzónás nem ismert. A kétzónás esztergomi példa pontos megfelelői nem, csak rokonai ismertek. Ezek a pannonhalmi templom legkorábbi díszítési rétegébe sorolható fejezeteken jelennek meg. Egy csoportjukon a kompozíciós motívum mindkét zónában alkalmazásra került (altemplom, északi oszlopsor, keleti oszlop¹¹⁴, főhajó, északi pillérsor, második pillér, főhajó felé néző szögletbeli oszlopok fejezetei¹¹⁵, déli pillérsor, első pillér, délnyugati fejezetrész, déli fal, első falpillér, északnyugati szöglet¹¹⁶, másokon csak a felső zónában (altemplom, keleti szögletek¹¹⁷ és déli középső oszlop¹¹⁸). Az előbbi megoldás az araci nyolcszögű pillérfőn antikizáló kompozíció részeként kap szerepet.¹¹⁹ A pannonhalmi altemplom egy fejezetén (déli oszlopsor, keleti oszlop) levélérintkezés előtti rátétek az esztergomi példákhoz hasonlóan csak az alsó zónában jelentkeznek, de itt a rátétek egymás felé hajló levélpárok formájában szerepelnek. Ilyen levélpárok a pannonhalmi legkorábbi díszítési rétegbeli fejezetek nagy részét jellemzik, Esztergomban viszont ismeretlenek.

A levélérintkezés előtt álló rátétlevelek további példái egyzónás alapkompozíciókhoz tartoznak. Ilyenek szintén Pannonhalmáról idézhetők, ahol már a szentély ablakain is megjelennek¹²⁰, de a legkésőbbi díszítési fázist jellemzik¹²¹, valamint Pilisszentkeresztről¹²², Kalocsáról (17., 18. kép) és Ócsáról (déli mellékkápolna, délkeleti és déli falak szöglete¹²³, északi mellékkápolna, északi és északkeleti falak szöglete: 46. kép és főszentélykülső, délkeleti fejezet).

Az említett típustól gazdagabb az a megoldás, amelyen a kétzónás, réteges kompozícióban álló alaplevelek előtt, az alsó zónában a levélérintkezésre takarva és a levéltengelyhez igazítottan is rátétlevél áll. A kompozíció kápolnai megfelelőjén (déli ülőfülkék, nyugati fejezet¹²⁴) a rátétek szintén csak az alsó zónában jelentkeznek, a felsőben egyedül az alsók közül emelkedő rátét kapott helyet. A kompozíció rokona egy kisméretű, valószínűleg esztergomi eredetű fejezeten is megjelenik, amely a rátétfrízes megoldásokkal is rokonítható.¹²⁵ A kétféle kompozíciós helyzetű rátétmotívum együttes alkalmazásával Pilisszentkereszten és Ócsán is találkozunk, nemcsak két-,

de egyzónás alapkompozícióban is. Ezeket az különbözteti meg az esztergomiaktól, hogy az alátétlevek és az előttük álló rátétlevek magassága és szélessége közel azonos. Pilisen, a kétfónás megoldáson a rátétek nemcsak az alsóban, hanem a felsőben is, az alaplevek előtt szétterülve szerepelnek.¹²⁶ Egy kettős fejezet egyzónás változatán a rátétek váltakozó magasságúak, és két réteget alkotnak.¹²⁷ A rátétek réteges szerkezetben jelennek meg az egyes fejezeten is.¹²⁸ Ezek a pilisi példák a rátétfrízes típus rokonai vagy megfelelői. Ócsán a déli kapu jobb oldali bélletében (45. kép) és a hosszházban (északi pillérsor kötegelt pillérének a nyugati féloszlopfőjén)¹²⁹ az egyzónás alapkompozíció rátétei szintén váltakozó magasságúak: a levélközök előttiek a fejezet félmagasságáig, az alaplevek tengelyében állók pedig egészen ezek végződéséig emelkednek. A déli mellékkápolnán a déli és délkeleti falak közti falpillérén a levéldíszes rész, amely ugyancsak egyzónás, a díszítetlen alsó sáv felett kapott helyet (47. kép). Különbség az eddigiekhez képest, hogy az alaplevek ritkábban állnak, így az érintkezéseik előtti rátétek az alaplevekkel azonos kompozíciós szerepűnek látszanak. A rátétek közt nincs magasságbeli eltérés, viszont a levélközben állók keskenyebbek, mint a levél előttiek. A típusnak Kalocsán sajátos változata jelenik meg: egy fejezeten a levéltengelyben álló rátét csak az alsó, a levélérintkezés előtti pedig csak a felső zónában jelentkezik (26., 27. kép).

A rátétlevek alkalmazásában további gazdagodást mutató esztergomi kápolnai fejezetnek, amelyen egyrészt a felső zónában is megjelennek a levélérintkezés előtti rátétek, másrészt a rátéteknek az alsó sávban kétfónás, réteges kompozíciója jelentkezik (déli ülőfülkék, középső fejezet¹³⁰) Pannonhalmán vannak meg a rokonai. Közülük az északi diadalívpillér délnyugati fejezetén¹³¹ az alsó nagylevek előtt, a rátétréteg belső elemei az esztergomi példától eltérően egymás felé hajlanak. A fejezeten rátétek ugyanilyen párjai jelennek meg a felső nagylevek előtt is – a kompozíció általuk gazdagabb az esztergominál. A megoldás további pannonhalmi fejezeteket is jellemez (déli pillérsor, első keleti pillér, nyugati féloszlopfő¹³²). Más példákon az álló rátétlevek helyén is egymás felé hajló párokat alkalmaztak (az északi diadalívpillér többi fejezete¹³³).

A palotakápolna bejáratának a bal oldali belső fejezetén (54. kép) az alsó zóna rátétlevelei a nagylevelek előtti hármascsoportokat alkotnak: az oldalsók nem a nagylevelek közéhez igazodnak, hanem a nagylevelek tengelyében álló rátétekhez. Ezek a rátétek két réteget képeznek. Hasonló kompozíciós motívum a gyulafehérvári székesegyház néhány fejezetét jellemzi. A hármascsoportok a töveiknél összekapcsolódnak (a déli pillérsor harmadik pillérének déli féloszlopfője és pilaszterfői részek¹³⁴, déli főhajófal, keletibbi falpillér féloszlopfője), de köztük nincs rétegbeli megkülönböztetés. Megkülönböztetésük néha a magasságukban érvényesül. Az említett harmadik pillér déli féloszlopfőjén a középlevél előtt nemcsak a hármascsoport, de a második rátétréteget alkotó, széttartó levélpár is megjelenik. A székesegyház korábbi rátétlevelű fejezetein (déli diadalívpillér)¹³⁵ a rátétek egymás mellett álló sorozata önálló alsó sávot képez, amelyre a hármascsoport tagolódás nem jellemző. Ehhez a megoldáshoz párhuzamul leginkább az esztergomi kápolna déli ülőfülkéinek a keleti fejezete¹³⁶ megfelelő részlete idézhető. Ugyancsak a gyulafehérvári déli diadalívpilléren, az északi fejezeten a rátétlevelek között olyan, egymás felé néző párok is feltűnnek, amilyenekkel a pannonhalmi templomban találkoztunk.

A palotakápolna bejáratának jobb oldali külső fejezetén alkalmazott megnyúlt szárú rátétlevelek¹³⁷ párhuzama Gyulafehérvárról (északi pillérsor, harmadik pillér, nyugati féloszlopfő)¹³⁸ és Bényből (főhajó, délkeleti oszlopcsonk fejezete)¹³⁹ idézhető. A levéltípusnak a palotabéjárat bal oldali fejezetén¹⁴⁰ előforduló elágazódó változata nem talált követőkre, de a bényi példa levelei átvették a leágazódások kompozícióban betöltött szerepét: ezek a karéjos részekkel a szomszédos alaplevelek elé hajlanak.

A palotakápolnában annak a kompozíciós típusnak a megfelelői, amelyen a rátétlevelek kizárólag az alaplevelek előtt terülnek szét, nincsenek meg. A bodrogszentesi templom nyugati kapuja bélletének jobb oldali fejezetein kétfázisú alapkompóziókat látunk (86. kép). Rátétek – amelyeket középlevél és hozzájuk indaszakaszokkal kapcsolódva féllevelek alkotnak – csak az alsó zóna levelei előtt állnak. A további változatokon, amelyeken az alaplevelek ugyancsak többfázisú, réteges kompozíciókat alkotnak, a rátétlevelek

mindegyik zónában alkalmazásra kerültek. A típus esztergomi képviselője, amely egykor a Szent Adalbert-székesegyházhoz tartozhatott¹⁴¹, abból a szempontból eltérő, hogy a nagylevelek kétfónás, sorokba rendezett kompozícióban állnak. Egy Pilisszentkeresztről származó karcsú fejezeten (51. kép) az alsó zóna két alsó karéjos levele alátét nélküli, talán a fejezet építészeti típusával összefüggésben. Vértesszentkeresztről két megfelelő típusú fejezet is ismert, az egyiket figurális motívum gazdagítja.¹⁴² A típus Gyulafehérváron különböző épületrészekhez tartozik (északi pillérsor, első pillér, nyugati féloszlopfő, északi harmadik pillér, északi féloszlopfő¹⁴³, északi mellékszentélybelső¹⁴⁴, rózsablak¹⁴⁵). A szentélynégyyszög északi oldali fejezetén háromzónás alapkompozíció került alkalmazásra. A rátétlevelek a felső kettőben, szemben az alsóval, egymás felé hajló levélpárok formájában jelentkeznek.¹⁴⁶

Az ócsai templom déli kapuja bal oldali béléletében a nagyleveleknek szintén kétfónás, réteges kompozíciója kapott helyet (44. kép). A magasabbak előtt egy-egy rátétlevél terül szét, az alacsonyabbak előtt pedig kétoldalra hajlón egy-egy levélpár.

A típusnak Pannonhalmán más jellegű változatával találkozunk: az altemplom déli oldali első keleti konzolán¹⁴⁷ az egyzónába rendezett alaplevelek előtt egy-egy, oldalra megdőlt áll. Egyzónás megoldások Ócsán is feltűnnek, a déli mellékkápolnán, az eddigiekhez képest a különbséggel, hogy a rátétek az alaplevelek teljes magassága és szélessége előtt terülnek szét (külső, északi és északkeleti fejezet: 34. kép). A kompozíció rokona az északi mellékkápolnáról is idézhető (külső, északkeleti fejezet).

Az alaplevelek tengelyében álló rátétlevelek Ócsán kétfónás kompozíció részeként is feltűnnek (déli mellékkápolna, belső, északi és északkeleti falak szögletében: 36. kép, valamint a keleti és délkeleti falak alkotta szögletében: 35. kép). Az alapkompozíció annyiban különbözik az előbbiektől, hogy az alsó sáv alaplevelei olyan ritkán állnak, hogy közülük a második sávba emelkedők majdnem a teljes szélességükkel jelennek meg. Ennek a típusváltozatnak a megfelelője egykor a kalocsai székesegyházat díszítette (14. kép). A kapcsolatot köztük az teszi jellegzetessé, hogy a rátétek egyik he-

lyen sem igazodnak az alaplevelek rétegeihez, hanem egyetlen előtétrétegbe rendeződnek, és az alaplevelek zónáinak megfelelően, váltakozó magasságba emelkednek. A rátétlevelek a töveik közt ívelődő szakaszon keresztül szerveződnek frízzé.

2. Rátétfrízek

Az íves levélszakaszokkal összekapcsolódó fríz motívuma¹⁴⁸ nemcsak az ócsai déli mellékkápolnának a fejezetein (35., 36. kép) és a kalocsai falpillérfőn (14. kép), hanem más, eddig különböző kompozíciós típusba sorolt fejezetek részeként is megjelenik. A fríz általában alátétkompozíció előtt jelenik meg.¹⁴⁹

Az alátétkompozíciók általában kétzónásak. A frízszerűen szervezett levélsor ezeken mindig önálló rátétzónát alkot. Pilisen (karcsú fejezet: 51. kép), Kalocsán és Ócsán ez az alsó nagylevelekkel közel azonos magasságú. Pilisen a második réteg nagylevelei előtt is rátétek állnak, Kalocsán és Ócsán viszont a második rétegbeli nagylevelek alig emelkednek ki az alsó zónából, így a fríz minden második, magasabb eleme ezek előtt állva jelenik meg. A kompozíciók közti különbségek ez esetben valószínűleg a fejezetek eltérő, építészetileg meghatározott formatípusával magyarázhatók. A pilisi darabon nyilván a fejezet megnyúlt arányának felel meg a belső rétegbeli alátétek magassága, amelyek elé így önálló rátétek kerülhettek.

Egy kisméretű, esztergomi fejezeten¹⁵⁰ a rátétfríz sokkal alacsonyabb a nagyleveleknél. A fríz elemei ezen részben a levelek tengelyében, részben a levélközök előtt jelennek meg. A rátétfríz a kápolnakapu bal oldali belső fejezetén szintén alacsony sávként fut, az alátétek előtt így egy másik sorban is rátétek kaphattak helyet (54. kép). A frízszerűség a kápolnakapun az eddigiektől eltérően kevésbé hangsúlyos: egyrészt a levéltövek közti szakaszok a lendületesen ívelődő megoldásoknak a látványban is csak alig jelentkező származékai, másrészt a rátétsáv egysége hármas csoportokra esik szét: a nagylevelek középtengelyében álló levél az oldalsó egy-egy társára részben

rátakar. A rátétfríznek réteges alakítása az egyik pilisszentkereszti kisméretű, egyzónás alapkompozíciójú fejezetnek is sajátja (56. kép). A levelek ezen az esztergomitól eltérően az alátétekkel közel azonos magasságúak, illetve a második rétegbeliek magasabbak, és az alátétek közeikbe nyúlnak fel. A kettős fejezet rátétei is váltakozó magasságúak (53. kép). Viszont a magasabb belső rétegbeliek nem részei a fríznek, középbordáik azt megmetszik.

A rátétfríz egyzónás alapkompozíció részeként Ócsán is alkalmazásra került: a déli mellékkápolna külső északi és északkeleti fejezetein (34. kép), valamint a főszentélykülső délkeleti fejezetén.

A rátétfríz részletmegoldása Pannonhalmán igen elterjedt. Karéjos leveleket összefűzve az altemplom északi hajójának a zárókövén¹⁵¹ és ugyanitt konzolok alsó részén, a déli oszlopsor vonalában állókon a keleti és nyugati falon¹⁵², az északi oszlopsor vonalában a nyugati falon¹⁵³, a déli falon pedig a keletről számított második és harmadikon¹⁵⁴ jelenik meg. Az első keleti pillérek fejezetein, a rátétek közt, annak ellenére, hogy a levéltövek ívesen szélesedők, nem alkalmazták. A részletmegoldás fejezeteken a legfiatalabb rétegbe tartozó darabokon tűnik fel (a déli, keletről számított második pilléren¹⁵⁵ és a vele szembeni falpillér nyugati fejezetén, részben szintén a rátétlevelek között).

A pannonhalmi zárókő rokonai Gyulafehérváron kerültek kifaragásra: a kereszthajó száraiban, az északi mellékhajó nyugatról számított második, ötödik és hatodik szakaszában, valamint a régi sekrestyében és a déli mellékhajó ötödik szakaszában. Közülük ez utóbbi és a déli kereszthajószárban lévő a részletek tekintetében is közel áll az altemplomból idézethez. Gyulafehérváron a pannonhalmi örvénylőleveses kompozíciójú zárókövek párhuzamai is – eltérő levéltípusokkal alkotva – megtalálhatók.¹⁵⁶

A frízszerű szervezés alacsonyabb karéjos és magasabb, kétrétegű vagy rátétréteges levelek egymás melletti sora alkotta kompozíciókat is jellemez. A Fejedelmi kapun az alacsonyabb levelek a magasabb, rátétlevelekkel gazdagítottak között állnak, felső részeikre a magasabbak szétterülő részei rátakarnak.¹⁵⁷ Egy vértesi kétfónás díszű fejezeten (50. kép) a fríz az alsó

sávban jelentkezik. A magasabb levelek kétrétegűek: alaplevél bordájáról karéjcsoportok válnak le. A közeikben alacsonyabb levelek helyezkednek el. A levélsort frízzé szervező átkötőszakaszok a magasabbak rátétkaréjai és az alacsonyabbak levéltövei közt ívelődnek. A kompozíciós részlet legközelebbi rokona a jánoshidai déli kapun maradt fenn (42., 43. kép). Itt részben szintén kétrétegű levelek váltakoznak kisméretű karéjosokkal, a vértesi fejezeten látott megoldásnak megfelelően. A kompozíciós kapcsolat köztük viszont nem közvetlen, hanem minden bizonnyal közös előkép követésével magyarázható.

A rátétfρίζ Vértesen az említettektől eltérő környezetben, volutás-antikizáló kompozíció nagylevelein is megjelenik: egy tatai múzeumi fejezeten mindkét zóna leveleit a frízyszerű szervezés jellemzi, egy másikon a kétzónás levéldísz elülső rétegének a levelei kapcsolódnak így egymáshoz.¹⁵⁸ A részletmegoldás Gyulafehérváron, amint azt már említettem, egy alaplevél előtt álló rátétek kapcsolatát is jellemzi (déli pillérsor, nyugatról számított harmadik pillér déli fejezetén¹⁵⁹).

3. *Karéjos levelek*

3.1. Egyszerű karéjos levelek

Az említett kompozíciós típusok rátétei egyszerű karéjos levelek.¹⁶⁰ Ezeknek két fő típusa határozható meg. Az elterjedtebb megoldást egy középkaréj és ennek két oldalán megjelenő oldalkaréjok alkotják, a ritkábban alkalmazott változat karéjai csoportokra (általában háromra) tagolódnak, abban az esetben, ha szélrajzuk a szőlőlevelekre emlékeztet, ezeket szőlőlevélféle elnevezéssel illetem.

Az előbbi típus képviselőit a felülettágolás alapján két csoportba sorolom. Egy részüket csupán a levél tengelyében húzódó borda tagolja, a karéjok csak a levélszél alakításában vesznek részt, a felületében nem. Másokon viszont a levélfelület a karéjok egymástól éllel elválasztott karéjokéiból

tevődik össze. A középső karéjok kanalasan vájatoltak, néha közép bordával kettéosztottak, az oldalsók enyhén homorodók.

Ez utóbbi típusnak a karéjok egymáshoz való viszonya alapján két jellegzetes változata különböztethető meg: az oldalkaréjok a középkaréjok két oldalából látszanak kinőni (oldalkaréjos típus), vagy az oldalkaréjok a levéltőtől emelkedve lépcsőződnek (lépcsőződő típus). A kétféle megoldás példái Gyulafehérváron együtt jelentkeznek (az oldalkaréjos a rózsablak egy fejezetén¹⁶¹ és az akantuszszármazékokon, a lépcsőződő a régi sekrestye sárkányos fejezetén¹⁶²). Hasonló kettősség Jánoshidára is jellemző (déli kapu: 42., 43. kép). A palotakápolna kapuján a bal oldali bélletnek a belső fejezetén a levelek a kétféle megoldás közti átmenetként értelmezhetők (54. kép), míg az épület belső faragványain az oldalkaréjos típus változatai jelentkeznek.

Az oldalkaréjos típusnak Ócsán sajátos megjelenésű képviselőit alkalmazták (déli mellékkápolna, északi konzol: 37. kép): a levél felépítésében csak az oldalsó karéjok játszanak szerepet, a középkaréjt egyedül a végződése képviseli, amely kihajló. A megoldás gyulafehérvári levelekétől¹⁶³ és pannonhalmi felemás tagolású karéjosokétól sem független.¹⁶⁴

A lépcsőződő megoldás elterjedtebb.¹⁶⁵ Képviselői, az említett gyulafehérváriakon és jánoshidaiakon kívül, Vértesen, Pilisen, Kalocsán (14. kép) és Pannonhalmán jelennek meg (a rátétfrízes megoldást alkotó levelek). Ezek a középkaréj a tő felé szűkülő. Az utóbbi három helyen, valamint Ócsán a típusnak a középkaréj alakításában eltérő változata is megállapítható: ennek a felületét kiálló borda tagolja (Pilis: 53. kép, Kalocsa: 17., 18. kép), Pannonhalmán: északi pillérsor, keletről a második pillér délkeleti fejezet¹⁶⁶, az északi diadalívpilléren¹⁶⁷ és a déli fal keletről az első pillérrel szembeni falpillérének a féloszlopán¹⁶⁸ levélvégzódéseket alkotnak, Ócsa: déli mellékkápolna, északkeleti fejezet: 34. kép).

A bordás felületalakítás a palotakápolna belső fejezetein látható oldalkaréjos levéltípus változatain is megjelenik: Pilisen¹⁶⁹, Kalocsán (26., 27. kép), Pannonhalmán (a keleti részek fejezetein) és Vértesen¹⁷⁰ (amelyek az akantuszok helyi változataival is összefüggnek).

A középborda az egyedüli felülettágoló a karéjos levelek másik csoportján. Ilyenek Pilsen (karcsú fejezet: 51. kép), egyes és kettős fejezet a szentendrei kőtárban (55., 56. kép), déli pillérsor, nyugatról számított in situ negyedik pillér, északkeleti lábazati elemén¹⁷¹), Pannonhalmán (altemplom, északi oszlopsor, keletről az első fejezet¹⁷², déli oszlopsor, második fejezet¹⁷³, konzolok¹⁷⁴, északkeleti sarokoszlopfő¹⁷⁵, valamint a felső részeken: déli diadalív-pillér, északnyugati fejezet, déli pillérsor, keletről az első pillér déli féloszlopfője¹⁷⁶) és Ócsán (déli mellékkápolna, déli-délkeleti szöglet¹⁷⁷), Esztergomban viszont ismeretlen.

3.2. Felületi homorlattal tagolt karéjos levelek

Az eddigiekben említett karéjos levelektől független, önálló típusúként tárgyalom azokat a megoldásúakat, amelyek felületét középen mélyedés tagolja.¹⁷⁸ A mélyedés, szemben a középvájtatos típussal, nem fut fel a középkaréj végéig, nem a középkaréjhoz, hanem a középső felületrészhez tartozik. A típusnak két stílusváltozata állapítható meg. A pilisszentkeresztin a középmélyedést domborodó felületsáv veszi körbe, amely körül a karéjos szél laposan alakított (bimbótöredékek a pilisi kőtárban¹⁷⁹). Ennek rokonai Kalocsán és Pannonhalmán jelennek meg, azzal a különbséggel, hogy a felületi domborodás a karéjos szélre is kiterjed. Pannonhalmán ez a Porta speciosát jellemzi (külső bélletív¹⁸⁰), és a körében is előfordul (északi pillérsor, keletről a negyedik pillér keleti fejezete¹⁸¹, déli fal, a keletről számított harmadik pillérrel szembeni falpillér féloszlopfője). A megoldás Kalocsán a meztelen figurás konzolnak a figurák közti levelein került alkalmazásra (7. kép). Kalocsán a másik stílusváltozat is megjelenik. A kápolnai lábazat jobb oldalán az indához alulról kapcsolódó leveleken a középmélyedés körüli felületsáv és a karéjos szél is laposan kezelt (5. kép). Kalocsán a karéjok közt, mindkét stílusváltozaton, furatlyukakat alkalmaztak.

A lapos változat megfelelői Ócsán a déli mellékkápolnán maradtak fenn. A belső konzolain (37., 38. kép) ezek ugyanúgy indás kompozícióhoz csatlakoznak, mint a kalocsai lábazaton. A levéltípus a külsőn (délkeleti fejezet:

40. kép) kétrétegű levelek alkotásában játszik szerepet. A furatlyuk az ócsai példákön is megjelenik. A levéltípus tekintetében Kalocsa és Ócsa közt kapcsolatot állapítok meg, amely a mesterazonosság feltételezését jelentőn közvetlen. A levéltípusnak a felemás tagolású rokonai is mindkét helyen megjelennek.

3.3. Felemás felületi tagolású levelek

Egyes karéjos levelek vagy akantuszszármazékokat¹⁸² alkotó karéjcsoporthoz esetében a felületeknek felemás tagolásával találkozunk.¹⁸³ A leveleket, illetve karéjcsoporthozat megfelelő vájat vagy homorlat két oldalán ellentétesen – domborúan, illetve homorúan – alakított felületeket látni. A megoldás Pilisszentkereszten a nagyméretű konzol előoldalának akantuszféle rátételével jellemzi (60. kép), de más onnan származó darabon is feltűnik (a Magyar Nemzeti Galériában kiállított szélfűtta leveles fejezet¹⁸⁴, egy fejezet töredékén¹⁸⁵), köztük bimbók levelein is (63. kép). Ez utóbbiak legközelebbi rokonai a kalocsai székesegyház szőlőleveles rátétű fejezetéhez tartoznak (26. kép). A tagolásmód Pannonhalmán a legkorábbi rétegbe sorolható faragványokon is alkalmazásra került. A megoldás karéjos levelek összehajló párjain (altemplom, nyugati fal, déli konzol¹⁸⁶, déli pillérsor, keletről számított első pillér konzola¹⁸⁷, északi diadalívpillér, nyugati féloszlopfő¹⁸⁸), középszárról leváló leveleken (altemplom, nyugati fal, konzol az északi oszlopsor vonalában¹⁸⁹), valamint örvénylő kompozíciót alkotó leveleken (altemplom, déli hajó záróköve¹⁹⁰) jelentkezik. Ezzel a megoldással függ össze az a tagolásmód, amelyen az eltérő alakítás nem a levélfelek szerinti felosztásnak felel meg. A pannonhalmi altemplom akantuszszármazékán (északi fal, a nyugatról számított első oszloppal szembeni konzol¹⁹¹) a karéjcsoporthozaknak csak egy-egy alsó tagja domború, a többi homorú felülettel alakított. Az akantuszszármazékok alkotta bimbók felületi tagolása ennek a pontos megfelelője. Ennek a tagolásmódnak a rokona is Pilisszentkeresztről idézhető: az említett konzol jobb oldala levelének a bimbóján olyan karéjos levelet alkalmaztak, amelynek csak az egyik – a

pannonhalmi példaktól eltérően nem a legalsó – karéja domború felületű, a többi homorúan alakított.

A felemás tagolásmód az ócsai déli kapu bal oldali bélletének fejezetein, az alsó sáv rátételevelein is megfigyelhető (44. kép). A levéltípustól nem független az északi mellékkápolna akantuszféléje sem.¹⁹²

A felemás és a vele rokon felületi tagolás alapján Pilisszentkereszt és Pannonhalma, illetve Pilisszentkereszt és Kalocsa között kapcsolatot állapít meg. Nem valószínű, hogy ezek Esztergomon keresztül érvényesültek volna, a megoldás itt ugyanis ismeretlen.

3.4. Felületi domborulattal tagolt (fügeidomos) karéjos levelek

Ócsán, a déli konzolon (38. kép), a felületi homorlattal tagolt levéltípussal együtt egy másik is megjelenik, amely annak „pozitív” párjaként határozható meg: ezeken a leveleken a felületi vájatot ugyanis domború, füge alakú felület helyettesíti.¹⁹³ Ennek félleveles változata látható az északi konzolon (37. kép), a mellékkápolna külső déli oldali fejezetén (39. kép) és ez utóbbi közvetlen, kompozíciós szempontból is kapcsolódó rokonaként a kalocsai kápolnai lábazon is (5. kép).

A fügeidomos levelek Ócsán a déli mellékkápolna-külsőn (47. kép), valamint a belsőben (keleti-északkeleti szöglet fejezete: 41. kép) bimbók részeként kerültek alkalmazásra. A levéltípus további képviselői is hasonló szerepűek. Kalocsáról további példák idézhetők. A szőlőleveles rátétű fejezeten látható a kápolnai lábázat említett félleveleihez hasonló (26., 27. kép), míg egy másik fejezeten sajátos megoldás tűnik fel: a fügeidom felületét borda osztja kétfelé (24. kép). Az esztergomi palotakápolnát is sajátos formák jellemzik. A sajátosságok a fügeidom alakjában jelentkeznek. Az északi árkádív nyugati fejezetén a fügeidom általában kunkorodásba fordul, felülete lapos.¹⁹⁴ A diadalív északi fejezetén viszont a motívum erőteljesen domborodó, szinte az egész levélfelületet kitöltő és barázda által kettéosztott.¹⁹⁵ A megjelenésben a karéjos szélnek másodrendű szerepe van. A levéltípusnak a palotakápolnai változatai az összefüggéseik tekintetében is eltér-

nek egymástól. A kunkorodó végződésű fügeidom a vizsgált emlékkörben máshol nem jelenik meg, de a lapos felületalakítás és a felülettákoló vájat alapján a levéltípus származékaként határozom meg az ócsai déli kapu jobb oldali fejezeteinek a bimbóin előfordulókat (45. kép) és ezek főszentélybeli társait (délkeleti-déli falak alkotta szögletben).

A levéltípus egészleveles kápolnai változata (a diadalív fejezetein) Gyulafehérváron, a Fejedelmi kapu fejezeteinek a belsőhöz készült rokonain jelenik meg.¹⁹⁶ A példák stílusban is közel állnak az esztergomiakhoz, bár Gyulafehérváron a karéjok szögletes, fogakra emlékeztető formájúak. A levéltípusnak a székesegyház északi mellékszentélyében lévő képviselője független ezektől (északról számított harmadik fejezet).

A levéltípus további képviselői jelennek meg Pilisszentkereszten, Pannonhalmán és Vértesszentkereszten, amelyekről a bimbótípusok kapcsán szólok.

A domború felületalakítás a fügeidomos megoldástól függetlenül is alkalmazásra talált. A forma az esztergomi vállpárkányok két levéltípusán is megjelenik. Az egyik esetben¹⁹⁷ a domborodás nem terjed ki ezek egész felületére: a szél, amely keretként jelenik meg, lapos. A másik típuson a perem keretelte domború felületet barázda osztja kétfelé.¹⁹⁸ A levél karéjcsoportjai részben egymásra fednek, a pilisi, ásatáskor talált konzol előoldalán látott-hoz hasonlóan (60. kép). A perem keretelte, domború karéjfelületek rokona ugyancsak Pilisről, a kunkorodó leveles bimbóról idézhető.¹⁹⁹

3.5. Karéjcsoportokra tagolódo, szőlőlevélféle levéltípus

A levéltípus képviselőin a karéjok az akantuszokhoz hasonlóan csoportokat alkotnak, amelyek közül az oldalsók karéjai oldalra néznek.²⁰⁰ Az esztergomi Szent Adalbert-székesegyházból származtatott vállpárkány darabjainak karéjcsoportokra tagolódo levéltípusait, a hozzájuk társuló fűrtmotívum alapján nagyrészt szőlőlevelekként határozom meg. Közülük a szőlőlevelekhez való hasonlítás igénye – a szélrajz vonatkozásában – egy darabot jellemez (83. kép).

A vállpárkányon dolgozó, különböző kvalitású mesterek változatosan tagolt, különböző levélformáit a karéjcsoportokra való tagoláson túl a csoportok közt alkalmazott furatlyuk és alatta a levél középtengelye felé szűkülő vájat motívuma köti össze. Ez a két megoldás a kalocsai (26., 27. kép), ócsai (44. kép) és pilisszentkereszti²⁰¹ szőlőlevélféléken is megjelenik. Az idézhető kalocsai fejezet felső levelén és az esztergomi trónustámlán²⁰² a furatlyuk alatti vájat elmarad. A trónustámla levelei, a kalocsai és az ócsai levelek az esztergomiak közül a szőlőlevelekre megjelenésükben is emlékeztetőknek a rokonai. Az esztergomiak ötosztatúak, mint a kalocsai fejezetnek az alsó, Ócsán pedig a vállpárkánynak balról a harmadik levele.²⁰³ A levéltengelyben álló karéjcsoport Esztergomban öttagú, mint a kalocsai felső és Ócsán a második levelén. Az utóbbi kettőn az ötkaréjos rész oldalkaréjai tagolatlanok. A trónus leveleit három csoport alkotja, de itt a középső is csak háromtagú. Ezek a kalocsaiakhoz hasonlóan visszamélyített alapsík előtt állnak: ez a megoldásmód ebben az esetben az inkrusztációs technika velejárója.

Az említett leveleken a középkaréjok tagolásában is hasonló elemeket alkalmaztak, de másként. Esztergomban bordapár közt vájat húzódik, Kalocsán egy-egy borda, Ócsán vájatok, a harmadik levél középtengelyét kivéve, ahol bordát látunk. A trónustámla levelei is ilyenek. Feltételezésem szerint az esztergomi vállpárkány szőlőlevelei jelentették a mintát a kalocsai és az ócsai mester számára, amelyektől a trónustámla mesteréé sem lehet független.

A pilisi faragványok között a furatlyukas-vájatos tagolásmód az egyik zárókövön²⁰⁴ és egy kapu lábazatán (57. kép) és valószínűleg egy in situ lábazaton²⁰⁵ szintén leveleket alkotó hármas, bordás középkaréjú csoportok között került alkalmazásra. Kérdés, hogy ezek milyen viszonyban állnak az említett sorozattal. A pilisieknek előképszerepet nem lehet tulajdonítani, inkább ezek is származékok. A származék-jelleg a mesternek a rozettás zárókövén, a furatlyuk és vájat alkotta tagolómotívumnak a vonatkozásában, annak dekoratív jellegű felhasználása alapján, egyértelmű.²⁰⁶ A levéltípus helyi előképei nem ismertek. Ugyanakkor az esztergomi vállpárkány néhány levelének, köztük az említett szőlőlevélnek is, a tagolása pilisi megoldásokkal hozható összefüggésbe.²⁰⁷ Az egymás felé közelítve emelkedő és a

levélcúcson elhelyezkedő karéjban összefutó bordapár, amely közében vájat húzódik, bimbótöredékeken, a bimbókat alátámasztó levelek fennmaradt végein jelenik meg.²⁰⁸ A kettős középborda motívuma a Szent Adalbert-székesegyházban nemcsak a vállpárkány egyes leveleit, de egy féloszlopfeőt is jellemez (67. kép).

Pilisen a levéltípusnak nyolcszögű pillérekhez köthető példái is fennmaradtak (77. kép).²⁰⁹ Ezek az összes esztergomitől függetlenek. A függetlenségre a tagolásbeli eltérések (elmaradnak a vájatok, néhol a furatlyukak is, a bordák szögletes keresztmetszetűek) és a középső karéjcsoporthoz kidomborodó, bimbószerűen megjelenő kialakítása utalnak.

A karéjcsoporthoz tagoló levéltípusnak a palotakápolnai példái (északi ülőfülkék, nyugati fejezet²¹⁰) szintén függetlenek a székesegyházból származó vállpárkányon megjelenőktől, de a pilisiekkel sem rokoníthatók. A levelek vájatos-éles felületalakításban a kápolnabelső ismertetett rátételeinek a megfelelői.

A gyulafehérvári típusokonon (sárkányos fejezet a régi sekrestyéből²¹¹) a karéjok felülete szintén vájatos, de középen borda fut. Az öt karéjcsoporthoz tartozó levelek szélrajzban is eltérnek a kápolnaiaktól: hosszúkás formájúak, ugyanis az oldalsó csoportok karéjai nem egy-egy középső köré szerveződnek, hanem egyenrangúak. Ezek a fő jellemvonások Esztergomban leginkább a vállpárkány egyes, a további részleteket tekintve gazdagabban tagolt leveleire emlékeztetnek.²¹² Gyulafehérváron más részletformájú szőlőlevélfélék is megjelennek (északi pillérsor, első nyugati pillér, nyugati féloszlopfeő).²¹³ Az alsó karéjcsoporthoz tartozó alsó egy-egy karéján a felületalakítás a többitől eltérő: domború. Ez a tagolási megoldás a pannonhalmi keleti részek karéjcsoporthoz tartozó levéltípusát idézi. A megoldás a Pannonhalmán a későbbi darabokon is megjelenik (bimbón az északi főhajófalon az első keleti és az ötödik pillér feletti falpillér fejezetein).

Pannonhalmán a Porta speciosa körüli díszítési periódusban a karéjcsoporthoz tartozó levéltípusnak különböző változatai állapíthatók meg, amelyek nagyrészt különböző mesterekhez köthetők. A kapun és mesterei által a belsőben is megjelenő levelek egy részén naturalizálásra való törek-

véssel találkozunk: ezek valódi szőlőlevelekként értékelhetők.²¹⁴ Az eddig látott levelek lekerekített karéjvégeit hegyesedők helyettesítik, de a felülettagolás részletformái is eltérnek, ami különállásuk felől biztosít. A karéjcsoportokra tagolódo típus további pannonthalmi képviselőit a kapu körének más mesterei faragták.²¹⁵

3.6. Lóherelevelek

A lóherelevél formájú típus képviselői egyes esetekben a szőlőlevélféle típus származékának tekinthetők.²¹⁶ A levelek nemcsak a megjelenésüket, de az indák alkotta kompozíciós környezetüket tekintve is közel állnak egymáshoz.²¹⁷ A levéltípus Pilisszentkereszten egyrészt bimbó egymáson áthurkolódo indadíszéhez tartozik (58. kép), másrészt a sárkányos díszű zárókőhöz (59. kép). Ettől eltérően szerkesztett kompozíciójú, de szintén lóherelevelésárkányos motívumú zárókő Vértesszentkereszten is fennmaradt.²¹⁸ A lóherelevelek Kalocsán is – egy kapubéllethez tartozó darabon – indadíszhez kapcsolódnak (13. kép). A sorozat gyulafehérvári, a kereszthajó rózsablakához tartozott, például az említettekkel ellentétben kétrétegű levelek része.²¹⁹

4. Indás-leveles kompozíciók

Az 1200 körüli fejezetek és konzolok egyik legjellegzetesebb kompozíciós típusa, az indás-leveles díszű²²⁰ Gyulafehérváron, Vértesszentkereszten, Kalocsán, Ócsán és Pannonthalmán jelentkezik. Képviselői, fennmaradt bimbók tanúsága szerint, egykor Pilisszentkereszten is jelen voltak. A típust az esztergomi palotakápolnában nem alkalmazták.

A pilisi bimbók²²¹ felületén megjelenő, egymáson áthurkolódo inda jellemzi a kompozíciós csoport vértesszentkereszti²²² és ócsai (37., 38. kép) tagjait. A hurokmotívumot Gyulafehérváron a sárkánynyakak és -farkak képzik.²²³ A kompozíciós csoport vértesi fejezetei kétrétegű kompozíciójúak: az indás-leveles dísz alatt bimbós végű levelek alátétrétege áll. A szétte-

rülő leveles darabon a jobb oldali, a mára elpusztult bimbó alakításában az indavégződés is szerepet kaphatott.²²⁴ A többi hurokmotívumos darabon a két réteg megkülönböztethetősége nem egyértelmű: az alátétlevelek szélei ezek közül csak az ócsai déli konzol bal oldali bimbójához kapcsolódva jelentkeznek (38. kép), a többi esetben az alátétlevelekre a fejezetsarkok alatt megjelenő bimbók utalnak, amelyek viszont általában az indákból látszanak fejlődni. Az ócsaiakon a díszítés kétfázisú. A déli konzolon az osztógyűrű szerepű levélsor alatt is egymáson áthurkolódó indakompozíció jelentkezik, a másik konzolon²²⁵ alul álló levelek sorakoznak. A kompozíció változatai közt a gyulafehérváriak a figurális motívumaik révén térnek el a többitől.

A hurkolódó motívum nélküli indás fejezetkompozíciók szintén két-rétegű megoldásúak, vagy azok származékai. Egy vértesi konzolon²²⁶ az alátétrétegre egyedül bimbók utalnak, amelyek ez esetben az indáktól függetlenek. Az indaleágazódások körformába hajolva leveleket növesztenek és keretelnek. Indadíszhez kapcsolódó körkeretek jellemeznek egy kalocsai konzolt is. Körbe forduló indaszakaszok jelennek meg Gyulafehérváron a szentélynégyyszögben²²⁷ és a déli mellékszentélyen.²²⁸ Az utóbbi példa szabatos megfogalmazású, amennyiben az alaplevelek és az örvénylő leveles rátétkompozíció szétválása egyértelmű. Az indadísz mindkét esetben helyi előzményekből – az északi mellékszentély frízkompozíciójából²²⁹ – eredeztethetők, azoknak fejezetre alkalmazott változataiként értékelhetők. Az északi mellékkápolna frízéhez a szentélynégyyszögbeli darab áll közelebb. Ócsán a hosszházban a gyulafehérvári indakompozíciók rokona jelenik meg (déli kötegelt pillér, keleti féloszlopfő²³⁰). A kompozíció alátétréteg nélküli, a fejezetsarkok alatt bimbók sem jelentkeznek.

Indás-leveles, kétrétegű fejezetdíszítést Pannonhalmán is alkalmaztak, amelyek mesterei a Porta speciosa köréből kerültek ki (déli fal, a második pillérrel szembeni fálpillér északi féloszlopfő²³¹, valamint a déli pillérsor, keletről a harmadik pillér nyugati és északnyugati fejezete²³²). Habár a bimbók az alátétlevelekhez tartoznak, alakításukban az indák is szerepet játszanak.

Gyulafehérváron az indás dísznek egy más típusú változata is megjelenik (déli pillérsor, nyugatról a harmadik pillér, keleti féloszlopfő²³³). Rajta az

indadisz egy maszk középmotívumának a szájából nő ki és alkot a fejezet félmagasságában és a sarkok alatt elhelyezkedő bimbók által kétzónásnak meghatározható kompozíciót. A fejezet párhuzamai Jákról idézhetők.

Indás-leveles kompozíciók a fejezeteken és konzolokon kívül párkányokon (Esztergom, Ócsa, Gyulafehérvár), lábazatok plinthosán (Pilisszentkereszt, kapulábazat: 57. kép, Kalocsa, kápolnai lábazat: 4. kép, Vértesszentkereszt, a nyugati kapuhoz tartozónak vélt lábazat²³⁴) és záróköveken is megjelenik (Pilisszentkereszt: 59. kép, Vértesszentkereszt²³⁵). A díszítés Vértesszentkeresztben kapuzatokhoz tartozott bélletsarkakon (68. kép) és timpanonon²³⁶, Pannonhalmán pedig az ívbélleten jelenik meg.²³⁷

Az utóbb említett példák közül az egymáshoz az építészeti típusukban is közel álló pilisszentkereszti (57. kép) és a kalocsai lábazatok rokoníthatók egymással. A pilisi lábazaton a balról számított első lábazatrész bal oldalán olyan kompozíció nyomai maradtak fenn, amely a kalocsai lábazat jobb oldalán alkalmazott megfelelőjének látszik (5. kép). A kalocsai darab másik oldalának díszítménye (6. kép) ugyancsak a pilisi lábazat felé mutat, azzal a különbséggel, hogy Pilisen (balról számított második lábazatrész, bal oldal) a középlevelet a tövéből fejlődő indaszakasz a levelet (távrolról a keretelt kalocsai levelekre emlékeztető módon: 11., 12. kép) körbekeríti, a karéjos féllevélrészek pedig az indaszakasz külső oldalához csatlakoznak. A kalocsai lábazat szóban forgó motívumának a megfelelője Bodrogszentesen maradt fenn (86. kép). A motívum kompozíciós környezete eltérő: az a nyugati kapu jobb oldali bélletében a kétrétegű, kétzónás fejezetsáv részeként, az elülső levelek rátételeként kapott szerepet.

5. Lándzsalevelek

A tárgyalt kompozíciók nagyleveleinek egy része, alakjukat tekintve, a lándzsavégekére emlékeztet.²³⁸ A levélforma Esztergomban a palotakápolna szentélyrészén (a diadalív északi oszlopától számított első fejezetpárjának a belső fejezetén) bimbón, takarólevélként²³⁹, az északi mellékterének egy

fejezetén pedig rátétlevélként kap szerepet.²⁴⁰ Nem tartom valószínűnek, hogy a kápolnában másodrendű színvonalat képviselő kőfaragók közvetítették volna a levéltípust az emlékkőr más kőfaragói felé. A levéltípus Esztergomban a székesegyház egy, más részletei tekintetében pilisi vonatkozásúként meghatározható fejezetén is feltűnik (67. kép). A levélvégeknek volutacsigásodásokra emlékeztető formái ugyancsak Pilisre emlékeztetnek²⁴¹, ahol magának a levéltípusnak is megvannak a megfelelői. A forma levélvégződésen takarólevélként kap szerepet.²⁴² Ennek egyszerűbb formái, kihajló végződéssel az in situ lábazatokon megjelenőkkel rokon (déli pillérsor, nyugatról az ötödik lábazat északnyugati elemén²⁴³) és az északi pillérsor megfelelő pillérének délnyugati elemén.²⁴⁴ Az ásatáskor előkerült konzol lándzsalevelei bimbós végűek (60. kép). A levélszélek a levélnyélnél csigásodásba hajlanak. A levélnek ennek alapján meghatározható rokonai Kalocsáról idézhetők (20. kép).

A típust Pannonhalmán a legrégebbi részeken több mester alkalmazásában látjuk viszont (altemplom, déli oszlopsor, keletről a második oszlop fejezete²⁴⁵, északi fal első és második konzola²⁴⁶, a főszentély déli ablakának a külső, bal oldali fejezete, belső, északi ablak²⁴⁷, déli ablak²⁴⁸), de hasonlókat a Porta speciosa körében is alkalmaztak (déli pillérsor, keletről a második pillér nyugati fejezete, negyedik pillér, délkeleti és nyugati fejezetei). Esztergomra és Pilisre emlékeztető csigásodó végződésű példák a főszentély északi ablakához tartoznak. Az altemplomi levelek közül az északi második konzoléin tevékenykedő típusnak egy sajátos, a szétterülő részen karéjos szélel alakított változatát is alkalmazta (altemplom, északi oszlopsor, keletről a második oszlop fejezete²⁴⁹). A típusnak ugyanilyen változatai Gyulafehérváron jelennek meg, ahol ezeket több mester alkalmazásában látjuk. Ilyenek állnak a déli diadalívpilléren²⁵⁰ és a déli homlokzat kapuin²⁵¹, valamint a belső ezekkel rokon fejezetein (másolatok a régi sekrestye mellékhajó felőli árkáívei alatt nyugatról és középen, innen származó eredeti darab a kőtárban²⁵²). A kapcsolat a pannonhalmi mester és a Fejedelmi kapu körébe tartozók között nemcsak formai, de a stílusban is megnyilvánuló, amint arról a vájatos karéjujjaknak bordás tagolása tanúskodik.²⁵³ A pannonhalmi

levelek leginkább a kőtári fejezetéihez állnak közel. Az összefüggés alapján a pannonhalmi és a gyulafehérvári mestereket mint azonos tanultságúakat határozom meg.

Gyulafehérváron ugyanakkor a lándzsás típus „eredeti” megoldásban is alkalmazásra került (északi mellékszentély, belső, északról a második fejezet²⁵⁴).

6. *Bimbótípusok*

Pilisszentkereszt több bimbótípus²⁵⁵ szempontjából is kiindulópontként játszhatott szerepet. Az egyik ilyen típus képviselőjén a kettős takarólevelek alól kétoldalra két-két, felfelé néző karéjú féllevélpár bújik elő.²⁵⁶ Az alsó takarólevél domború felületének vájattal való kettéosztása a palotakápolnára utal, de a típusnak ott csak szerényebb rokonát alkalmazták: a takarólevél alól csak egy-egy, nem fél, hanem egész levél jön elő (déli ülőfülkék, középső fejezet, alsó zóna középlevele²⁵⁷). A megoldás párhuzama a gyulafehérvári rózsablak egy fejezetén is feltűnik.²⁵⁸ A bimbó motívuma Gyulafehérváron, a déli diadalív pillér fejezetein levélsávok közti osztósáv alkotásában szerepel: az alsó réteg középlevél nélkül jelenik meg. A pilisi megoldáshoz állnak közelebb az ócsai (főszentély, belső, keleti-délkeleti szöglet, bal felső bimbó: 81. kép és északi-északkeleti szöglet: 80. kép, felső bimbók) és a gyulafehérvári (északi diadalív pillér, nyugati féloszlopfő és a jobbról szomszédos pilaszterfő, felső bimbók) változatok. A különbség: a levelek egymással megegyező típusúak.

Ócsán, az északi kapun, a takarólevél alatti rétegben csak a felső féllevélpár néz felfelé, a köztük lévő egészlevelek sugárirányba széttartva helyezkednek el (49. kép). Ennek a megoldásnak is Pilisen van meg a kétrétegű takaróleveles megfelelője (71. kép). Rokon megoldások a gyulafehérvári ornamentikát jellemzik. Az északi pillérsor első nyugati pilléréen (északi féloszlopfő, jobb felső bimbó²⁵⁹) a takarólevél alatti réteg négy levele közül kettő felfelé ívelődik, a köztük lévők lefelé néznek. Takarólevél alatti hármast, széttartó levelek a déli diadalív pilléren (nyugati

féloszlopfő²⁶⁰) és az északin (északnyugati és déli fejezet) jelennek meg. A déli diadalívpilléren gazdagabb változatokat is látni (északi féloszlopfő), amelyekben a takarólevél alattiak két sávot alkotnak. A takarólevelek alatti széttartó levelek további gyulafehérvári bimbókon jelennek meg (északi pillérsor, harmadik pillér nyugatról, nyugati fejezet²⁶¹, déli pillérsor, nyugatról a harmadik pillér fejezetei²⁶²), a gazdagabb megoldáson a takarólevelek rétege is háromtagú (déli pillérsor, nyugatról a harmadik pillér, déli féloszlopfő²⁶³). A bimbótípus rokonai Jánoshidán a déli mellékkápolnába visszaépített fejezetét jellemzik (48. kép).

A levélgzódéseknek volutaszerű formái egy szűkebb körben jelentkeznek. A kör lehetséges kiindulópontja Pilis lehet. Az egyik töredéken a csigásodásokra lándzsalevélféle rátétlevél fekszik.²⁶⁴ Vértesen az északi kapu jobb oldali béléletében a csigásodások önállóan kaptak szerepet.²⁶⁵ Pannonhalmáról a főszentélyből (északi ablak, belső, bal oldali fejezet, amelyen lándzsalevelekhez tartozik²⁶⁶, déli ablak, belső, bal oldali fejezet²⁶⁷) az északi pillérsor harmadik pillérének a főhajó felőli szögleteiből²⁶⁸ és a Porta speciosa körébe tartozó fejezetekről idézhetőek párhuzamok (déli pillérsor, negyedik pillér keleti és déli fejezetek²⁶⁹, a déli mellékhajó harmadik falpillérének a fejezetei²⁷⁰).

Bimbók alkotásában a kunkorodó felső karéjú levéltípus is szerepet játszik. Pilisen a levéltípus változatainak kétoldalra néző párjai jelennek meg, amelyekre karéjos takarólevél borul.²⁷¹ A karéjok felülete – mindhárom levél esetében – domború, a domborodást a karéjszélek lapos pereme kereteli. A bimbótípus pannonhalmi változatán a karéjok szintén egyénien, de a pilisitől eltérően kezeltek: a közép felé lejtő levélfelek közében borda húzódik (altemplom: északi oszlopsor, keletről a második oszlop fejezete²⁷²). A kunkorodó felső karéjú levélpár alulról egy közös karéjban érintkeznek. Az esztergomi palotakápolna déli diadalívoszlopának a fejezetén, a felső bimbókon, rokon megoldást látni.²⁷³ A típuson belül ezek a leggazdagabbak, amennyiben a rátétek rétege kettős, a bimbó felett pedig összehajló kunkorodó felső karéjú levélkepar kapott helyet. A típusnak változata díszíti az északi hajófal középfejezetét.²⁷⁴ A gyulafehérvári példák a bimbótípustól a kunkorodó ka-

réjú levelekben térnek el, ezeknek ugyanis az alsó karéja is kunkorodó. A bimbótípus a székesegyházban az északi mellékkapszis külső és belső fejezetein tűnik fel²⁷⁵, a déli mellékkapszis Möller-féle fejezetén is megjelenik.²⁷⁶ A típus a hosszház befejezésén dolgozók fejezeteit is jellemzi.

A fügeidomos levelek az általuk alkotott bimbók alaptípusán párban állnak (Gyulafehérvár, északi mellékszentély, északról a harmadik fejezet, Pannonhalma, altemplom, északkeleti szöglet²⁷⁷, déli oszlopsor, második fejezet²⁷⁸, déli diadalívpillér, diadalív alatti féloszlopfő²⁷⁹, déli mellékhajófal, falpillérfő az első pillérrel szemben: északkeleti és északnyugati fejezetek²⁸⁰). Ennek egy változatán a levélpár egybeolvad: a két fügeidom körül egységes karéjszél fodrozódik (Pannonhalma, altemplom, déli oszlopsor, az első keleti oszlop fejezete, déli pillérsor, harmadik pillér, északkeleti fejezet²⁸¹). A palotakápolna északi melléktéri árkádíve alatti nyugati fejezeten a fűrt a fentebb említett sajátos megjelenésű fügeidomos levélpár alkotta bimbóhoz tartozik.²⁸² A fűrtmotívum a tárgyalt bimbótípushoz megjelenésében hasonlóként kap szerepet Bényben (déli karzatpillér, nyugati fejezet²⁸³), Ócsán (déli mellékkápolna, külső, északkeleti fejezet: 34. kép) és Gyulafehérváron (északi pillérsor, nyugatról az ötödik pillér nyugati féloszlopfő melletti bal oldali pilaszterrész, alsó bimbók). Ezeket a bimbókat a kiindulási típus származékos változataiként értékelem, amennyiben a fügeidomos levéltípusra emlékeztető formákat a levélvégi csigásodást követő karéjsorok alkotják. Ócsán a bimbótípus említett származéka mellett továbbiak is megjelennek, amelyeket szintén nem fügeidomos levelek, hanem keskeny középvájattal osztott, ugyancsak karéjos szélű levelek alkotnak. Ilyenek a főszentélyben vannak, furatlyuk és vájat által tagolva (a délkeleti és a déli fal szögletében²⁸⁴), valamint a déli kapun (jobb oldali béllet: 45. kép). A megoldás párhuzama már Pilsen is alkalmazásra került.²⁸⁵

A fügeidomos levelek alkotta bimbók további változatai ismertek. Pilsen ilyenek kettős párja göbszerű formára fekszik fel.²⁸⁶ A göbre hajló, az említettől eltérő levelek vagy levélrészek más típusú, az esztergomi palotakápolnának az északi árkádívéhez tartozó keleti fejezetére²⁸⁷ visszavezethető levélvégződéseken (Ócsa²⁸⁸, Bény²⁸⁹) is szerepet kaptak.

Az emberfejes bimbóknak különböző változatai maradtak fenn. A panonhalmi altemplomból idézhető megoldásokon (déli fal, keletről a harmadik konzolon²⁹⁰) a fejekre kétoldalról féllevelek simulnak. A motívum bimbótól függetlenül is előfordul itt (északnyugati konzol²⁹¹). Gyulafehérváron, az északi mellékhajóban a fejre a levélhát irányából előrehajló hármaskaréjos levelek fekszenek fel (nyugatról számított negyedik és ötödik falpillér, felső bimbók). Az északi pillérsorban arc nélküli változatok is megjelennek (nyugatról a negyedik és ötödik pilléren), a régi sekrestyében (délkeleti falsarok), a déli négyzeti pillér alsó és felső fejezetein, az északi négyzeti pillér felső részein, az északi főhajófal keletebbi falpillérének a fejezetein. Jánoshidán az emberi fejes levélvégződések más típusúak: a levelek a fejet körbeveszik: a fejformára fekvő féllevelek nem a levélhát irányából hajlanak előre, hanem oldalról, a szomszédos kétrétegű levelek részeiként (42., 43. kép).

A fügeidomos levelek alkotta bimbók közül a gyulafehérvári Fejedelmi kapu körébe sorolt belső fejezeteké a leggazdagabb.²⁹² A részletek által Esztergommal rokonított, vájat által kettéosztott fügeidomos takarólevél alól kétoldalra három-három fügeidomos féllével jön elő. A kompozíció tövéénél pántmotívumot alkalmaztak.

A fügeidomos levél néhány pilisi darabon a levélszél vonalát folytató és a takarólevél alól előbújva körformába ívelődő indaféléhez, a körformát kitöltve csatlakozik (60. kép). A típusnak az esztergomi kápolnában (szentélyrész, északi oldal, nyugatról számított harmadik fejezetpár belső tagja, bal felső bimbó: 62. kép) és Kalocsán is ismert a megfelelője (szőlőleveles rátétű fejezet, jobb felső bimbó: 27. kép). Az utóbbin az indákat pántmotívum fogja egybe. A pánt egy másik kápolnai bimbón is megjelenik, de a takarólevél tövéénél (szentélyrész, északi oldal, nyugatról számított második fejezetpár belső tagja, bal felső bimbó²⁹³). Az inda íve ezen kitöltetlen, de a takarólevél két oldalán bogycsokorok jelennek meg.

A bimbótípus ócsai változatán (déli mellékkápolna, belső, keleti és északkeleti falak szögletében: 41. kép, főszentély, belső, keleti és délkeleti falak szögletében, alsó bimbók: 81. kép) a takarólevelek két réteget alkotnak.

Egy kalocsai fejezeten az indarészek egy-egy karéjos takarólevéllel borítottak, amelyekkel az inda ívét kitöltő, bordásan tagolt fügeidomú levelek örvénylő kompozíciót alkotnak (24. kép). A megoldás előképei szintén Pilisen maradtak fenn.²⁹⁴ A kétleveles örvénylő motívum Ócsán a hosszházban tűnik fel (északi pillérsor, kötegelt pillér, nyugati féloszlop²⁹⁵). Ócsán ugyanakkor az örvénylő levelek indakompozíció és takarólevél nélkül is megjelennek (főszentély, belső, keleti és délkeleti falak szöglete, jobb felső bimbó: 81. kép). A típus palotakápolnai változatán az örvénylő motívumot az inda négy-négy takarólevele alkotja. Az inda ívét bogyók töltik ki (szentélyrész, déli oldal, a nyugatról számított harmadik fejezetpár belső tagja, jobb felső bimbó²⁹⁶).

A bimbótípus más változatát is alkalmazták Esztergomban: az inda egy-egy féllevelben végződik, ívét szintén bogyók töltik ki (diadalív alatti déli oszlop, alsó bimbók²⁹⁷). A forma származéka Gyulafehérváron is ismert (északi diadalívpillér, délkeleti fejezet). Pilisen a bogyós bimbóknak is voltak megfelelői.²⁹⁸

A fügeidomos levélpárból álló bimbók gazdagabb változatain, amelyeken e levelek kétoldalra enyhén felhajló helyzetűek, egy harmadik, általában más típusú levél is megjelenik. Ez vagy a két fügeidomos között helyezkedik el, vagy rövid, a levélközre rá nem fedő takarólevélként a levélhát felől hajlik előre. Ezeket a bimbókat a furatlyuk és a vájat alkotta tagolómotívum jellemzi, amelynek az alakításában félhold alakú véset is megjelenik. Pilis mindkét típusváltozatra nyújt példákat. A tagolómotívum az előbbi típusúakon a középső ötkaréjos levél és a fügeidomosok szétválásánál jelentkezik.²⁹⁹ A takaróleveles bimbókon ez a fügeidomos levelek között tűnik fel.³⁰⁰ Vértesen, ahol a rövid rátétlevelű változat származékai maradtak fenn (65., 66. kép), a furatlyuk és a vájat helyén kisméretű vésetet alkalmaztak.

A takaróleveles bimbótípus egyes pilisi képviselőin a takarólevelek a fügeidomos levelek közére rátakarnak.³⁰¹ Ezen a változaton, amelynek megfelelője Esztergomban is ismert (diadalív alatti északi oszlop fejezete³⁰²), a tagolómotívum nem jelentkezik. Ezt az esztergomi palotakápolna gótikus mesterei máshol sem alkalmazták.

A jellegzetes tagolómotívum azt a pilisi bimbót is jellemzi, amelyen a takarólevelet is és az alsó zónában a hármas levélcsoportot is alkalmazták (63. kép). Eltérés a fentebbiektől a levéltípusokban tapasztalható: a felső réteget itt domború felületű, lapos szélű karéjos levél, az alsó réteg középlevelét pedig tagolatlan szélű, középbordával osztott levél alkotja. Az utóbbit közrefogók felemás tagolásúak. A típus közvetlen származéka a kalocsai szőlőleveles rátétű fejezetet is jellemzi (26. kép).

Az említett bimbótípusok származékai Pannonhalmán a legkorábbi részek faragványain mind megjelennek. Származékok, amennyiben a fügedomos és a felemás tagolású leveleket akantuszfélék helyettesítik, amelyek felületi tagolásában egymástól eltérő, részben domború, részben homorú formák játszanak szerepet: a levélhához közelebb eső egy-egy karéj domború felületű, szemben a többivel. Hasonló jellegű tagolás rokona Pilisen ugyancsak bimbón jelentkezik: az ásatáskor előkerült konzolhoz tartozó jobb oldali bimbónak egy levele homorú felületekkel alakított, de az egyik alsó karéj domború (60. kép). A takarólevél nélküli típus származékai akantuszleveles bimbókként határozhatók meg (Pannonhalma, altemplom, délkeleti szöglet fejezete³⁰³, hosszház, északi árkádsor, első keleti pillér, nyugati féloszlopfő³⁰⁴ és második pillér, délnyugati fejezet³⁰⁵, déli árkádsor, első pillér nyugati féloszlopfő³⁰⁶). A takaróleveles változaton a takarók az alsó rétegbeliek közére teljesen rátakarnak (altemplom, déli oszlopsor, keletről a harmadik oszlop fejezete³⁰⁷, északi diadalívpillér, diadalív alatti fejezetek³⁰⁸, déli pillérsor, első keleti pillér, déli féloszlopfő³⁰⁹). Ennek a típusnak a megfelelője a Porta speciosa külső bélletívén is megjelenik (jobb alsó levél³¹⁰). Pannonhalmán az a változat is szerepel, amelyen a hármas levélcsoport és a takarólevelek motívuma is megjelenik (altemplom, északi oszlopsor, keletről az első és a harmadik oszlop fejezete³¹¹, hosszház, déli pillérsor, első keleti pillér délkeleti szögletbeli fejezetrész³¹², északi pillérsor, második pillér, délkeleti fejezet³¹³). A takarólevél és az alsó réteg középlevele karéjos, borda tagolta felületű.

7. Az esztergomi *Porta speciosa* kör néhány levéltípusa

Az esztergomi székesegyházi díszkapu egykori fejezeteinek az akantuszleveleit nem ismerjük. Következtetni rájuk esetleg a kapu bal odali oszloptartó oroszlánjának a hátán megjelenő levéldísz alapján lehet.³¹⁴ A levéldísz hármas karéjcsoportok alkotják, amelyek közt a furatlyuk és a vájat tagolómotívumát alkalmazták. Amíg a középkaréj felületébe vájat mélyül, addig az oldalsók tagolatlanok. Ennek a megoldásnak a rokona a székesegyház egy fejezetén valóban akantuszok alakításában szerepel, amelyek palotai típusúak.³¹⁵

A tagolásmód egy sajátos, hosszúkás alakú, csúcsosodó végű, középbordával két félre osztott típus levélszélei és felületalakításában is szerepet kap. A különbség annyi, hogy a vájatosítás – homorodás formájában – a hármas csoportok középkaréja teljes felületére kiterjed. A típus általában, így egy esztergomi fejezeten is, örvénylő kompozícióban szerepel (73. kép). Egy kalocsai lábazaton az örvénylő levelek társaságában a levéltípusnak az örvénylő kompozíciótól független megfelelői is feltűnnek, amelyek annyiban egyszerűsítettek, hogy rajtuk a középkaréjok vájatosítás nélküliek (29., 30. kép). Ilyenek Ócsáról is ismertek. A típus képviselői ez utóbbi helyen, az északi mellékkápolna-külső északi fejezetén, kétrétegű kompozíciót alkotnak (72. kép), a déli kapu fejezetein pedig részben szétterülő formájú rátétlevélként jelennek meg (45. kép). A kalocsai és az ócsai mellékkápolnai példák közt stílusbeli kapcsolatot látok. A levelek felső része mindkét helyen domborodva kihajlik, ami a párnafejezetekére emlékeztető szélrajzot eredményez. A levéltípusnak középvájattal osztott változata Ócsán a szélfüttá leveles kompozíciókat jellemzi (76. kép).

A jellegzetes karéjcsoportosítási és tagolási motívum ugyanakkor magától a levéltípustól függetlenül, akantuszok levélszéleként is felfedezhető. A megoldás nyomai Kalocsán (a Magyar Nemzeti Galéria szőlőleveles rátéttű fejezettöredékének a jobb szélén: 27. kép) is kimutathatók. Valószínűleg ilyen jellegű levelek származékaként értékelhetők a Galéria kisméretű esztergomi fejezetén lévő is – származékok, amennyiben levélszélei karéjok

eltérő tagolásmódját következetlenül alkalmazták (82. kép). Ezekhez eredetileg kihajló levélvégek tartozhattak. Az ócsai párhuzamok bimbós végű levelek: ilyenek a főszentélyben, az északi és északkeleti, valamint a keleti és délkeleti falak alkotta szögletekben maradtak fenn (80., 81. kép).

Amíg az ócsai levéltesteket felfelé keskenyedő, háromszög alakú felületek képzik, amelyek laposan alakítottak, addig az esztergomi fejezeten a levéltest hangsúlyosan megjelenő és plasztikusan formált. A levéltestet három, egymás felé közelítve keskenyedő, éles szélű vájat alkotja, amelyek közül a szélsőkben domború elem húzódik. Ennek a legközelebbi rokonai Vértesszentkereszten és Aracson maradtak fenn. Ezek bimbós végűek. A vértesi³¹⁶ más tekintetben is gótikusokkal rokonítható: a jellegzetes testű levél alatt egy alátét is megjelenik. A rátét széleit viszont karéjok furatlyukkal elválasztott hármass csoportjai alkotják, a kiindulási típusokhoz hasonlóan. Aracson a főszentély és a déli mellékszentély közti falpillér fejezetén³¹⁷, a levél szélei viszont a palotai akantuszokkal tartanak rokonságot. Az aracsi mester a levéltest motívumát a nyolcszögű pillér fejezetén is alkalmazta.³¹⁸ Itt ehhez egyszerűbben alakított levélszél csatlakozik.

A levéltestmotívumok említett példáitól valószínűleg nem függetlenek azok a levelek, amelyek típusukban az említett esztergomitől eltérnek. Az eltérés annyiban hasonló az aracsiakon és a vértésin látotthoz, hogy ezek is bimbós végződésűek, de a levélszél tagolatlan.

Egy visegrádi fejezeten³¹⁹ az esztergomi akantuszos oldalszélű levelek középmotívuma önálló levélként jelenik meg. Az akantuszok karéjos oldal-széleinek már nyoma sincs, a levélmotívumnak antikizáló fejezettípusról való származására a fejezet „lecsúszott” helyzetű „abakusz”-rózsája utal. További példák egy esztergomi székesegyházi darabról (74. kép), az ócsai főszentély egy további fejezetéről (délkeleti és déli falak alkotta szögletben³²⁰), valamint az északi mellékszentélyből (északi és északkeleti falak alkotta szöglet, északkeleti-keleti szöglet: 85. kép) és az északi kapuról idézhető (49. kép). Ezek, szemben az akantuszos szélű típus említett helyi képviselőitől, plasztikusan formáltak.

Példáim az akantuszoknak az akantuszos levélszélű formákon keresztül a tagolatlan szélű, bimbós levelekbe való átalakulását jól szemléltetik. Az átalakulásban a karéjos levélszél szerepe mindinkább háttérbe szorul, és a levéltest kap hangsúlyos tagolást, a karéjok beolvadnak ennek felületébe. Az említett példák ezt a fejlődést csak illusztrálják, az nem csak rajtuk keresztül valósult meg. A „végső fázis” magyarországi megjelenésére sem kellett a visegrádi fejezetig várni. A fejezet stílusfokának a megfelelője ugyanis Ócsán már a főszentély jellegzetes karéjos szélű leveleit megelőzően, az északi mellékkápolnában megjelennek (85. kép).

Az akantuszos szélű levéltípussal a levéltestmotívumok alapján kapcsolatba hozott bimbós levelek részben arról tanúskodnak, hogy a *Porta speciosa* kör mesterei gótikus megoldásokat alkalmazókkal dolgoztak együtt, részben arról, hogy a kört a különböző eredetű formáknak ötvöződő egysége jellemzi.

Ócsán a levélformáknak tipizáló egyszerűsítésére irányuló törekvésnek más példái is megjelennek, amelyek szintén a *Porta speciosa*hoz kötődő réteghez kapcsolódnak, de antikizáló megoldásoktól teljesen függetlenek, gótikus eredetűek. A szentélynégyzetben (északkeleti fejezet³²¹) és a déli kapu jobb oldali béléltéhez tartozó homlokzati frízen (45. kép) a levelek és a bimbók is teljesen tagolatlanok. Ócsán ez a típus a hosszházban is továbbél. Tagolatlan felületek és bimbók jellemeznék egy arcsi fejezetet is.³²²

8. Örvénylő leveles kompozíciók

Az örvénylő kompozíciók részben fejezeteken körbeforduló hullámin-dás frízt alkotva kapnak szerepet, részben vállpárkányok szintén hullámin-dás díszítésének egy-egy motívumát alkotják.³²³ A motívum egy kalocsai lábazonon is megjelenik (29. kép). A fejezetek közül egy maradt fenn Esztergomban (73. kép). Hasonlók az ócsai hosszház fejezetei közt is feltűnnek, amelyek közt kompozíciós változatok is megjelennek: néhány példán az indáról leválók párokat alkotva a sarkok alá, az esztergomi fejezet fűrtmotívumainak a helyét elfoglalva emelkednek³²⁴, egy továbbin a levelek rozetta körül helyezkednek el (84. kép). Az ócsai fejezeteken az indamotívumnak

az esztergominál hangsúlyosabb szerepeltetése a székesegyház vállpárkányain szereplő örvénylő leveles példákat idézi.³²⁵ Örvénylő levelek Ócsán vállpárkány díszeként is szerepet kapnak (44. kép). Kvalitásbeli eltérések az esztergomi és ócsai vállpárkánydíszek közt is fennállnak: az ócsai levelekről a részletezés már hiányzik. A motívum az ócsai főszentélyben bimbón is megjelenik (81. kép).

A gyulafehérvári északi mellékszentély külső párkányának örvénylő leveles motívumai kompozíciós tekintetben és a részletformákat illetően sem hozható az esztergomi-ócsai példákkal összefüggésbe.³²⁶ A székesegyház szentélynégyyszögének és a déli mellékapszisznak a déli fejezetei is a párkányfríz körébe sorolhatók:³²⁷ hullámindás kompozíciójuk szintén független az esztergomi és ócsai vállpárkányokon fennmaradtaktól.

Az esztergomi és az ócsai vállpárkányok egyes részletmotívumai arra utalnak, hogy mestereik nem voltak függetlenek a Porta speciosa körében tevékenykedőktől. A Porta speciosa körre jellemző stíluskeveredés a vállpárkányokat is jellemzi.

- ¹ *Henszlmann, Emericus*: Die Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa Dr. Ludwig Haynald. Leipzig, 1873, 105–125, *Henszlmann Imre*: Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stílyú mű- emlékeinek rövid ismertetése. Budapest, 1876, 75–81, *Foerk Ernő*: A kalocsai székesegyház. In: *Magyarország Műemlékei* 4. Budapest, 1915, 43–53, *Winkler Pál*: A kalocsai érseki főszékesegyház 1010-től napjainkig. Kalocsa, 1929, *Gerevich Tibor*: Magyarország románkori emlékei. Budapest, 1938, 35, 36, 43, 49, 70–72, 90, 102, 119, 134, 138, 140, 144, 154, 178, 183, 187, *Dercsényi Dezső*: A román stílusú művészet fénykora (A XII. század végétől a tatárjárásig). In: *A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig*. Szerk. Dercsényi Dezső, Budapest, 1961, 77–78, 79, 80, 82, 84, *Entz Géza*: Les pierres sculptées de la cathédrale de Kalocsa = A kalocsai székesegyház faragványai. In: *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts*, 28. Budapest, 1966, 31–56, 134–144, *Kozák Károly–Kőhegyi Mihály*: Henszlmann Imre kalocsai ásatásai. In: *Archaeológiai Értesítő*, 102, 1975, 101–116, *Árpád-kori kőfaragványok*. Katalógus/István király Múzeum. Szerk. Tóth Melinda, Marosi Ernő. Budapest–Székesfehérvár, 1978, 218, *Marosi Ernő*: Magyarországi művészet a 12–13. században. Historiográfiai vázlat és kutatási helyzetkép. In: *Történelmi Szemle*, 1, 1980, 140, *Marosi, Ernő*: Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12–13. Jahrhunderts. Budapest, 1984, 96, 97, 99, 101, 103, 104, 106, 122, 123, 125, 129, 130, 140, 152, 154, 156, 164, 165, 167, 174, 175, *Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Katalógus/Magyar Nemzeti Galéria. Szerk. Mikó Árpád, Takács Imre. Budapest, 1994, 158, *László Gergely Máté*: Henszlmann Imre és a kalocsai székesegyház 1869-es feltárása. In: *Kalocsa történetéből*. Szerk. Koszta László. Kalocsa, 2000, 75–95, *Marosi Ernő*: A második kalocsai székesegyház néhány művészettörténeti kérdése. In: *Kalocsa történetéből* (fentebb i. m.), 51–68, *Takács Imre*: Egy eltűnt katedrális nyomában. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szerk. Kollár Tibor, Szeged, 2000, 305–335. A faragványok eredeti építészeti elhelyezésére vonatkozó felté-

- telezések, illetve megállapítások: *Entz* 1966. (fentebb i. m.), 140–142, *Takács* 2000. (fentebb i. m.). 311–313, 322–324.
- ² Henszlmann 1869. augusztus–szeptemberben ásatott Kalocsán. Eredményeiről egyrészt az érseknek írt levelekben számolt be (vö. *Kőhegyi–Kozák* 1975. [1. jegyzetben i. m.]), másrészt publikációiban: *Henszlmann* 1872. (1. jegyzetben i. m.), *Henszlmann* 1873. (1. jegyzetben i. m.). Alaprajza nem szigorúan vett ásatási alaprajz. A rajzon Henszlmann által fel nem tárt részek is megjelennek (például a hajópillérek), amelyek így az ásató rekonstrukciós elképzeléseként értékelhetők. Erről bővebben *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.) 309.
- ³ *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.).
- ⁴ A faragványok eredeti építészeti elhelyezésére vonatkozó feltételezések, illetve megállapítások: *Entz* 1966. (1. jegyzetben i. m.), 140–142, *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.), 311–313, 322–324.
- ⁵ *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.), 316.
- ⁶ A kalocsai második székesegyház díszítőfaragványairól: *Gerevich* 1938. (1. jegyzetben i. m.), 90, 102, 138, 140, 144, 154, 178, 183, CXV. tábla, *Dercsényi* 1961. (1. jegyzetben i. m.), 77–78, 84, *Entz* 1966. (1. jegyzetben i. m.), 135–138, 140–143, 21–30., 33–36., 37. kép, *Árpád-kori kőfaragványok* (1. jegyzetben i. m.), 218–220, 149–150, *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.), 96, 101, 103, 106, 130, Abb. 247., 249–252, 315–316., *Takács Imre*: Egy 13. századi kút töredékei a pilisi ciszterci monostorból. In: *Művészettörténeti Értesítő*, 41, 1992, 1–4, 12. kép, *Pannonia regia* (1. jegyzetben i. m.), 158, *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.), 316–322, 331, 9–10., 16., 20., 24., 27–30., 32–66. kép, *Raffay Endre*: Az aracsi templom. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer* (1. jegyzetben i. m.), 466, *Raffay Endre*: Magyarországi növénydíszes fejezetfaragványok az 1200 körüli évtizedekben, valamint kompozíciós összefüggések és stílusrétegek az esztergomi és a pilisszentkereszti művészeti körökben. I–II. Doktori disszertáció, 2003, ELTE, Művészettörténeti Intézet, 47–56, 270–278.
- ⁷ E fejezetet vö. *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) 2–11.
- ⁸ *Vitruvius*: Tíz könyv az építészetről. Budapest, 1988. Ford. Gulyás Dénes. 112 (IV, I, 11)
- ⁹ *Vitruvius* (8. jegyzetben i. m.) 111 (IV, I, 9–10)
- ¹⁰ *Vitruvius* (8. jegyzetben i. m.) 112 (IV, I, 10)
- ¹¹ Az építőmester és a lapicida vagy murator fogalmának megkülönböztetése: *Takács Imre*: Pannonhalma újjáépítése a 13. században. In: *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve*. Katalógus. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 1996, 206.

- ¹² Vö. *Bony, Jean: Origines des piles gothiques anglaises á futs en delit. In: Gedenkschrift Ernst Gall. Berlin, 1965, 95, Kimpel, Dieter, Suckale, Robert: Die gotische Architektur in Frankreich 1130–1270. München, 1970, 35.*
- ¹³ Vö. a 12. jegyzettel.
- ¹⁴ Terv és tervvariáns megkülönböztetése: *Takács 1996. (11. jegyzetben i. m.) 206.*
- ¹⁵ *Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.), Raffay Endre: Az aracsi templomrom. Újvidék, 2005, Raffay Endre: Esztergom III. Béla-kori antikizáló fejezettípusai. In: Raffay Endre: Esztergom, Vértesszentkereszt. Újvidék, 2006, Raffay Endre: A vértesszentkeresztii templomrom és növénydíszes faragványai. In: Raffay 2006. (fentebb i. m.).*
- ¹⁶ *Takács 1996. (11. jegyzetben i. m.) 206–218, 61. ábra*
- ¹⁷ *Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) 105–141. A főapátsági templom díszítőfaragványainak rendszerezésével Levárdy Ferenc: Pannonhalma építéstörténete II. In: Művészettörténeti Értesítő, 8, 1959, 112–121. és Takács 1996. (11. jegyzetben i. m.) 218–227. foglalkozott. Mindketten díszítési rétegeket különböztettek meg, ezeket Levárdy mint az „építőiskolák” által meghatározottakat értékelte, és az azokra vonatkozó megállapításai alapján két csoportot különböztetett meg. Takács viszont a műhely vezetésében beállt változások, illetve az építészeti tervek átalakításától függetlenül tevékenykedő kőfaragók tevékenységét sem tartotta elképzelhetetlennek. Ugyanakkor az építésmenet fázisainak (Levárdytól precízebb) meghatározásától nem függetlenül négy réteget különböztetett meg. Kutatásaim alapján a pannonhalmi faragványok csoportosítását Takács rendszerhez hasonlóan képzelem el. De tőle eltérően az északi diadalívpillérnek az árkádsor felé néző fejezeteit és a következő pilléréinek a nagy részét az első réteg mestereinek tulajdonítom (Takács 1996. [11. jegyzetben i. m.] 220). A második rétegbeliek megjelenését ugyanakkor én is az utóbb említett pillér keleti féloszlopfőjéhez kötöm. Vagyis a két rétegbeli mesterek e pilléren már, illetve még megosztották a munkát. A második rétegnek a korábbi mesterekére emlékeztető formái szintén érintkezésükről tanúskodnak. A Porta speciosa Takács 1996. (11. jegyzetben i. m.) 224 szerint is az utolsó réteg része, Levárdy 1959. (fentebb i. m.) 117–120 viszont függetlennek találja a belső faragványaitól. A faragványokkal foglalkozó további irodalom: Gerevich 1938. (1. jegyzetben i. m.) 138, 140, Dercsényi 1961. (1. jegyzetben i. m.) 75, Marosi 1984. (1. jegyzetben i. m.) 96, 97, 107–109, 111, 112, 113, 114, 118, 123.*

¹⁸ Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) 142–166. A templom faragványairól: Gerevich 1938. (1. jegyzetben i. m.) 90, 138, 149, 166, Marosi 1984. (1. jegyzetben i. m.) 94–95, 96, 97, 99, 103, 106, 114, 117, 118, 119, 122.

¹⁹ Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) 179–194. Raffay 2006. Vértesszentkereszt (15. jegyzetben i. m.) 55–67. A vértesszentkereszt templom növényi díszű faragványairól korábban: Náczy József: A Vértess vidékének történelmi műemlékei. In: *Archaeológiai Közlemények*, 22 (ú. f.), 1899, 168–201, Gerevich 1938. (1. jegyzetben i. m.) 137, 138, 140, Révhelyi Elemér: L'église de Vértesszentkereszt et ses rapports avec l'architecture hongroise de l'époque Arpadienne. In: *Acta Historiae Artium*, 5, 1958, Mezősiné Dr. Kozák Éva: A vértesszentkereszt apát-ság. Budapest, 1993, 33–51, 287–301, Árpád-kori kőfaragványok. (1. jegyzetben i. m.), 222–226, Marosi 1984. (1. jegyzetben i. m.) 94, 95, 99, 103, 104, 106, 107, 109, 114, 117, 118, 121, 123, Pannonia regia. (1. jegyzetben i. m.) 173–176, Raffay Endre: Vértesszentkereszt. In: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Szerk. Takács Imre, Pannonhalma, 2001, 393–394, 438–442, Gerevich 1938. (1. jegyzetben i. m.) 13, 69–70 a templom hosszházához tartozott fejezeteket tartotta az épület legkorábbi faragványainak, azokat a 12. század első felére keltezte. Megállapítását Dercsényi 1961. (1. jegyzetben i. m.) 80, 128 cáfolta. Tóth Sándor: A gyulafehérvári fejedelmi kapu jelentősége. In: *Építés-Építészettudomány*, 15, 1983, 394, 8. jegyzet szerint a hosszház díszje valóban régiesebb a keleti részekéitől: „a faragványok stílusa nyugatról keletre és letről felfelé fiatalodni látszik”. Erre a megállapításra alapoztam a faragványoknak az elkészülésük relatív kronológiai viszonyait tükröző csoportosítását (Raffay 2001 [fentebb i. m.], 393–394). Ma már úgy látom, hogy a kivitelező mesterek által képviselt régiesebb és újabb stílusoknak a megkülönböztetése elsősorban a mesterek tanultságára és az eredetük kérdésére adott válaszként értelmezhető, és a megkülönböztetésből nem kell okvetlenül datálási következtetéseket levonni. Az eltérő stílusú mestereknek az épületen való megjelenése fordított sorrendben is történhetett, illetve egy időben való tevékenységük is feltételezhető. A megállapításomat olyan részletformák és kompozíciós megoldások bizonyítják, amelyeket a régiesebb stílusú mesterek a tőlük részben korábban tevékenykedőktől vettek át. Vö. Raffay 2006. Vértesszentkereszt (15. jegyzetben i. m.), 49–54, 62–68.

²⁰ Vö. Takács 2000. (1. jegyzetben i. m.) 309. Takács az alaprajzban keresztthajóként megjelenő épületrész felépítményében szintosztást feltételezett (Takács

2000. [1. jegyzetben i. m.] 309), amely nem az ő ötlete, hanem Henszlmanné, akinek ez irányú elképzeléséről a boltozati alaprajz általa készített rekonstrukciója tanúskodik (1. kép: *Henszlmann* 1873. [1. jegyzetben i. m.] Fig. 12). Annak alapján, amit Takács erről az alaprajzról írt („Henszlmannak a boltozati alaprajz rekonstrukcióját illető javaslata látszik a leletek oldaláról a legkevésbé alátámasztott hipotézisnek.” (*Takács* 2000. [1. jegyzetben i. m.] 309) az ő idézett feltételezését is alaptalan hipotézisként kellene értékelnünk. Véleményem szerint viszont az épületrész szintosztottságának feltételezése több alátámasztatlan hipotézisnél, hisz azt épp a leletek oldaláról – a Henszlmann által feltárt csigalépcsők nyomaira hivatkozva – lehet megerősíteni, amint azt nemcsak Takács, de Henszlmann is tette. Kérdés ugyanakkor, hogy a szintosztottság kiterjedt-e a főhajófal határáig (így a szentélyfejet nem valódi négyzeti tér vezette volna be), vagy a kiugró keresztzárvegek emeleti részei a négyzeti teret közreévő, mellékhajószélességnyi és a főhajó magasságáig emelkedő álkereszthajóba nyíltak volna? Az előbbi esetben, legalábbis az alaprajzilag kereszthajóként megjelenő épületrész szakaszában mindenképp, a kiugró keresztzárvegek emeleti részéhez tartozón, empóriumos megoldás rekonstrukciós lehetősége is felmerül, amely empórium nyílásai a főhajó árkádívei felett jelentek volna meg, a főhajó faltagolásában is szerepet játszva (empóriumos megoldásról másként: *Marosi* 1984. [1. jegyzetben i. m.] 165). Takács a kalocsai szintosztás kapcsán a gyulafehérvári második székesegyház déli keresztzárvegei belső építményének a maradványait idézte (*Takács* 2000. [1. jegyzetben i. m.] 30. jegyzet), amit, ha Kalocsára vonatkozó rekonstrukciós elképzelésként értékelnénk, akkor itt emelet csupán a kiugró szárny rész fölött lett volna, amelynek tere – karzatként – a keresztzárvegek terének a részeként jelent volna meg. Egy ilyen lehetőséggel nem tudok egyetérteni: a szóban forgó gyulafehérvári és a kalocsai épületrészek ugyanis nem rokoníthatók egymással. Annyi bizonyos, hogy az erdélyi székesegyházban valódi kereszthajót építettek, egy-egy apszissal és a keresztzárvegek terének csak egy részét elfoglaló karzatos építménnyel, Kalocsán viszont a keresztzárvegek helyét szintosztással képzett kápolnák foglalták el és az apszisok ezekhez tartoztak, amelyek kétszintesek lehettek. Véleményem szerint a kalocsai keresztzárvegekbeli szintosztás hipotetikus képét az utóbbi körülmények alapján inkább a Vértesszentkereszt rekonstruálható megoldás segítségével lehet elképzelni. Vértessen ugyanis az alaprajzban kereszthajóként megjelenő épületrész apszisait szintén nem lehet keresztzárvegekhez tartozón értelmezni, azok a szintekre tagolódó épületré-

szekhez – kápolnákhöz – kapcsolódtak, és ugyancsak kétszintesek lehettek. A kápolnák nem a kereszttér részeiként kerültek kiképzésre, hanem a száraz helytől foglalták el. A felső részeket csigalépcsőkön keresztül lehetett megközelíteni, amelyek a kalocsai északi csigalépcső pozíciójának megfelelően kaptak elhelyezést. Ami Kalocsán hipotézisként megfogalmazható, az itt valószínűsíthető: a felső kápolnák terének főhajó felőli határai egybeestek a főhajófal vonalával. Vértés esetében is kérdés, hogy a felső kápolnák esetleg egy-egy, a főhajó boltzatának homlokívébe illeszkedő árkádivvel nyíltak-e a főhajó megfelelő szakaszába. A vértesi templomnak az aracsival fennálló rokonsága alapján felmerül a lehetősége az ott fennmaradt megoldást mint rekonstrukciós hipotézist szem előtt tartani. Nem kell-e a vértesi árkádsort az aracsíhoz hasonlóan a diadalív pillérig azonos magasságban végighúzódo egységes sávként elképzelni és a négyezetszerű tér egykori létét megkérdőjelezni. A feltételezés ugyanakkor nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a vitatott vértesi épületrész a külső tömegben kereszthajóként jelent volna meg. Vö. *Raffay* 2001. (19. jegyzetben i. m.) 393, 27. jegyzet és *Raffay* 2006. (19. jegyzetben i. m.) 53–54. Foerk kalocsai alaprajzán szabályos kereszthajót rekonstruált, négyezeti toronnyal (*Foerk* 1915. [1. jegyzetben i. m.] 78., 81–82. ábra).

²¹ Henszlmann 1869. augusztus 14-i levelében a következőket írta: „Minden a mi ez idő szerint napfényre jött a XIIIik század első felében keletkezett, s így vagy Berthold vagy Ugrinus érsek, vagy mindkettejének műve.” (*Kozák-Kőhegyi* 1975. [1. jegyzetben i. m.] 112).

²² *Henszlmann* 1873. (1. jegyzetben i. m.) 74, *Henszlmann* 1876. (1. jegyzetben i. m.) 76.

²³ *Árpád-kori kőfaragványok*. (1. jegyzetben i. m.) 218, *Marosi Ernő*: A pili-si monostor szerepe a XIII. századi magyarországi művészetben. In: *Studia Comitatusiensia*, 17, 1985, 552.

²⁴ *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.) 308. Takács tévedett, amikor a feltevést, amely szerint második székesegyház építésének kezdete Bertoldhoz köthető, Marositól eredeztette (*Takács* 2000. [1. jegyzetben i. m.] 16. jegyzet).

²⁵ *Foerk* 1915. (1. jegyzetben i. m.), 55, *Gerevich* 1938. (1. jegyzetben i. m.) 43.

²⁶ *Dercsényi* 1961. (1. jegyzetben i. m.) 77, *Entz* 1966. (1. jegyzetben i. m.) 134.

²⁷ Az ásatásra az 1907–1912 közti épületrestaurálás keretében került sor. A sírról: *Foerk* 1915. (1. jegyzetben i. m.) 43–47. A sírnak Saulhoz való kötése: *Winkler* 1929. (1. jegyzetben i. m.) 20–22, *Kovács Éva*: Árpád-kori ötvösség. Budapest, 1974, 23, *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) 122.

- ²⁸ Vö. a 6. jegyzettel.
- ²⁹ *Henszlmann* 1873. (1. jegyzetben i. m.) Fig. 12, *Foerk* 1915. (1. jegyzetben i. m.) 71. ábra, *Kozák–Kőhegyi* 1975. (1. jegyzetben i. m.) 9. kép. Az alaprajzi felmérések hibáiról: *László* 2000. (1. jegyzetben i. m.) 86–88.
- ³⁰ *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.) 307.
- ³¹ *Foerk* 1915. (1. jegyzetben i. m.) 64.
- ³² *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.) 308.
- ³³ *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae*. Ed. Smičiklas, Tadeus. Tom. 3. 1201–1235. Zagrabia, 1905, 331–332.
- ³⁴ *Henszlmann* 1873. (1. jegyzetben i. m.) 112–113, 32–33. kép, *Foerk* 1915. (1. jegyzetben i. m.) 60, 86–87. kép, *Winkler* 1929. (1. jegyzetben i. m.) 30–31. kép, *Entz* 1966. (1. jegyzetben i. m.) 137, 30. kép, *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.) 311–313, 9–10. kép. A faragvány építészeti helyét-szerepét *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.) 312–313 határozta meg, cáfolva egyúttal azokat a korábbi elképzeléseket, amelyek a darabot a mellékhajófal belső faltagolásával hozták összefüggésbe (*Entz* 1966. [1. jegyzetben i. m.] 142, *Marosi* 1984. [1. jegyzetben i. m.] 152–153).
- ³⁵ *Henszlmann* 1873. (1. jegyzetben i. m.) 120–121, 45–46. kép, *Foerk* 1915. (1. jegyzetben i. m.) 62, 106–107. kép, *Winkler* 1929. (1. jegyzetben i. m.) 38–39. kép, *Gerevich* 1938. (1. jegyzetben i. m.) 144, 178, CXV. tábla. *Entz* 1966. (1. jegyzetben i. m.) 142 feltételezése szerint a konzolok eredetileg a szentélyhez, vagy „a hajó nyugati végéhez” tartoztak. *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.) 318 szerint eredetileg párban álltak, vagy nagyobb sorozatot képeztek. A faragványok eredeti helyére vonatkozó megfigyeléseket és megállapításokat a befalazott mivoltuk egyelőre lehetetlenné teszi. Annyi bizonyos, hogy eredetileg boltzatokhoz kapcsolódó faltagolás részeként kaptak szerepet.
- ³⁶ *Entz* 1966. (1. jegyzetben i. m.) 138, 36. kép, *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) 130, Abb. 315, *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.) 322, 30. kép.
- ³⁷ *Entz* 1966. (1. jegyzetben i. m.) 138, 35. kép, *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) 130, Abb. 316, *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.) 322, 29.
- ³⁸ *Divald Kornél: Magyarország művészeti emlékei*. Budapest, 1927, 31, *Gerevich* 1938 (1. jegyzetben i. m.) 102, 178, *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) 129, *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.) 322.
- ³⁹ *Henszlmann* 1873. (1. jegyzetben i. m.) 120, 44. kép, *Foerk* 1915. (1. jegyzetben i. m.) 61, 105. kép, *Entz* 1966. (1. jegyzetben i. m.) 138, 33. kép, *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.) 316.

- ⁴⁰ Henszlmann 1873. (1. jegyzetben i. m.) 120, 122, *Entz* 1966. (1. jegyzetben i. m.) 138, 34. kép, *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) 101, Abb. 252, *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.) 318.
- ⁴¹ *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.) 316, 329, 16. kép.
- ⁴² *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.) 316.
- ⁴³ Henszlmann 1873. (1. jegyzetben i. m.) 114.
- ⁴⁴ Henszlmann 1873. (1. jegyzetben i. m.) 110–111, 28. kép, *Foerk* 1915. (1. jegyzetben i. m.) 59–60, 99. kép, *Entz* 1966. (1. jegyzetben i. m.) 135, (Entz a darabot mellékhajói falpillérnek tartotta), 21. kép, *Árpád-kori kőfaragványok* (1. jegyzetben i. m.) 149, 218–219 (Marosi „háromnegyed-oszlopfő fejezete”-ként nevezte meg és pillérfő töredékének gondolta), *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) 103, Abb. 249, *Takács* 1992. (1. jegyzetben i. m.) 12. kép, *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.) 313, (Takács a darabot a külső tagolórendszer elemeként értelmezte), 20. kép.
- ⁴⁵ A darabot Henszlmann a körüljáró helyén találta: vö. *Entz* 1966. (1. jegyzetben i. m.) 8. jegyzet.
- ⁴⁶ *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.) 331, 35. kép.
- ⁴⁷ Henszlmann 1873. (1. jegyzetben i. m.) 65, 13. kép, *Entz* 1966. (1. jegyzetben i. m.) 136 kapubéletről származtatta, 26. kép, *Árpád-kori kőfaragványok* (1. jegyzetben i. m.) 150, 219. Marosi féloszlopfőként nevezte meg, feltételezése szerint eredetileg öt fejezettel ellátott *pilier cantonné* része volt: *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) 106, Abb. 247. *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.) 324 szerint „teljes, derékszögű sarokpillér-fejezetnek látszik”, 36. kép.
- ⁴⁸ *Entz* 1966. (1. jegyzetben i. m.) 138, 38. kép, *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.) 322, 32. kép.
- ⁴⁹ *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.) 324, 331.
- ⁵⁰ *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.) 324.
- ⁵¹ Henszlmann 1873. (1. jegyzetben i. m.) 111–112, 29. kép, *Foerk* 1915. (1. jegyzetben i. m.) 60, 89–90. kép, *Winkler* 1929. (1. jegyzetben i. m.) 32. kép, *Gerevich* 1938. (1. jegyzetben i. m.) 154, *Entz* 1966. (1. jegyzetben i. m.) 137, 29. kép. A lábázat *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) 152 szerint frontális faltagolóshoz tartozott, *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.) 324 viszont az ötrészes paksi fejezet alapján lokalizálta. A lábázatot Henszlmann 1873. (1. jegyzetben i. m.) 29. képe, mint a barokk szentélyfalba beépítettet örökítette meg. A rajzot *László* 2000. (1. jegyzetben i. m.) 91–92 rekonstrukciós jellegűnek határozta meg, mondván, hogy

a lábazat az érseki gyűjteményből került Henszlmann rajzára, fejjel lefelé. Kérdés viszont, hogy Henszlmann mit értett azon – általa in situ tartott – oszlopláb alatt, amelyről 1869. augusztus 22-én a következőket írta: „...s hogy [a barokk mester a] hajdan szabad oszlop[ok] alapzatára építette [az új szentély] zárfalát; az itt kiálló fehérmárvány oszlopláb ilyesmit már elébb is sejtetett velem s Lippert, ki tegnap előtt itt volt, e sejtelmem erősítvén, körül ásatam e táját, s íme az oszlopláb alatt találtunk nyolcszögű talapzatát s annak alapzatát is s így a szentélyfő iránt legkisebb kétség sem maradhat fenn.” (A levelek közlése: *Kozák-Kőhegyi* 1975. [1. jegyzetben i. m.] 113). A lábazatot tehát nem Henszlmann társította a szentélyfalban fennmaradt, valóban in situként értékelhető nyolcszögű lábazathoz, hanem azt a rajzán megörökített állapotban találta? Annyi bizonyos, hogy Henszlmann a főszentély és a körüljáró közt egy, sávalapozásra állított in situ nyolcszögű lábazatot talált, és az is, hogy az ábrázoláson a felette megjelenő, fejjel lefelé megjelenő faragvány eredetileg nem a nyolcszögű lábazathoz készült. Takács – Henszlmannra nem, de Bél Mátyásra hivatkozva (*Takács* 2000. [1. jegyzetben i. m.] 307–308) – hasonló rekonstrukcióval élt: szerinte a szentélyfejben hengeres pillérek állhattak (*Takács* 2000. [1. jegyzetben i. m.] 310). Véleményem szerint a nyolcszögű lábazaton nemcsak „opere rotundo”, de nyolcszögű pillértest is állhatott, ugyanakkor az oszlopkoszorús megoldás sem kizárt (vö. *Takács* 2000. [1. jegyzetben i. m.] 41. jegyzet). A kérdésre vonatkozóan egy helyszíni ásatás és falkutatás megnyugtató választ adhatna.

- ⁵² *Henszlmann* 1873. (1. jegyzetben i. m.) 112, 30–31. kép, *Foerk* 1915. (1. jegyzetben i. m.) 60, 103. kép, *Entz* 1966. (1. jegyzetben i. m.) 136, 27. kép.
- ⁵³ *Entz* 1966. (1. jegyzetben i. m.) 142.
- ⁵⁴ *Foerk* 1915. (1. jegyzetben i. m.) 61, 100–101. kép.
- ⁵⁵ *Henszlmann* 1873. (1. jegyzetben i. m.) 117–118, 37–38. kép, *Foerk* 1915. (1. jegyzetben i. m.) 58, 60, 91., 94. kép, *Entz* 1966. (1. jegyzetben i. m.) 136, 23., 24. kép.
- ⁵⁶ A darabokat *Entz* 1966. (1. jegyzetben i. m.) 140, 142 a kereszthájóhoz társította, de a főhajói pillérek egyikéhez való tartozást sem tartotta kizártnak: *Entz* 1966. (1. jegyzetben i. m.) 141, 142.
- ⁵⁷ *Entz* 1966. (1. jegyzetben i. m.) 24. kép.
- ⁵⁸ *Henszlmann* 1873. (1. jegyzetben i. m.) 109, 119–120 szerint a darab a nyugati kapuhoz tartozott, összefüggésben azzal, hogy az az északi lépcsőtorony előtt került elő, 43. kép. *Foerk* 1915. (1. jegyzetben i. m.) 58, 60, 92–93. kép,

- Gerevich* 1938. (1. jegyzetben i. m.) 138, 140, CXV/3. kép. *Entz* 1966. (1. jegyzetben i. m.) 136, 141 szerint a mellékhajók „sarkaihoz” készülhetett, 22. kép.
- Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) 106, Abb. 251, *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.) 316, 24. kép.
- ⁵⁹ *Henszlmann* 1873. (1. jegyzetben i. m.) 118–119, 38–42. kép, *Foerk* 1915. (1. jegyzetben i. m.) 60, 95–96. kép, *Winkler* 1929. (1. jegyzetben i. m.) 34. kép, *Gerevich* 1938. (1. jegyzetben i. m.) 90, 138, 154, *Entz* 1966. (1. jegyzetben i. m.) 136–137, 28. kép, *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) 96, 101, Abb. 250. A darab *Entz* 1966. (1. jegyzetben i. m.) 140 szerint a kereszthajóhoz tartozott. Véleménye szerint a lábazat és a rátétlevél nélküli galériabeli fejezetek összetartozhattak. E fejezetek közül a darabot *Henszlmann* a bimbók nélkülivel már összehozta (*Henszlmann* rajza: *Entz* 1966. [1. jegyzetben i. m.] 15. kép).
- ⁶⁰ A kapu rekonstrukciójához: *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.) 316, 17. kép.
- ⁶¹ A típusrokonok közül (vö. *Takács* 2000. [1. jegyzetben i. m.] 316) a pannonhalmi Porta speciosa és az északi kapu *pilier cantonné*-származékokat alkalmazó építészeti tervnek a részeként készült.
- ⁶² *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.) 322.
- ⁶³ *Henszlmann* 1873. (1. jegyzetben i. m.) 113–114.
- ⁶⁴ Vö. a 6. jegyzettel.
- ⁶⁵ *Gerevich* 1938. (1. jegyzetben i. m.) 140.
- ⁶⁶ *Dercsényi* 1961. (1. jegyzetben i. m.) 80.
- ⁶⁷ *Dercsényi* 1961. (1. jegyzetben i. m.) 84.
- ⁶⁸ *Entz* 1966. (1. jegyzetben i. m.) 140, 143.
- ⁶⁹ *Entz* 1966. (1. jegyzetben i. m.) 143–144.
- ⁷⁰ *Árpád-kori kőfaragványok*. (1. jegyzetben i. m.) 218, *Marosi* 1980. (1. jegyzetben i. m.) 140, *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) 104, *Pannonia regia* (1. jegyzetben i. m.) 158.
- ⁷¹ *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) 104.
- ⁷² *Takács* 1992. (6. jegyzetben i. m.) 12.
- ⁷³ *Raffay* 2000. (6. jegyzetben i. m.) 466, *Raffay* 2005. (15. jegyzetben i. m.) 88–90.
- ⁷⁴ *Raffay* 2000. (6. jegyzetben i. m.) 466–470, *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) 269–270, 299–301, *Raffay* 2005 (15. jegyzetben i. m.) 92–98.
- ⁷⁵ *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) 258–304.
- ⁷⁶ Vö. *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) 156. jegyzettel. *Takács* Imrének, *Buzás* Gergelynek és *Havasi* Krisztinának a szóbeli tájékoztatásait ezúton is köszönöm.

- ⁷⁷ Összefoglalóan: *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) 286–287.
- ⁷⁸ Vö. *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) 270–275, 276–278.
- ⁷⁹ A kalocsai és ócsai stílusrétegek egymás közti kapcsolatairól: *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) 274–275.
- ⁸⁰ Lásd a 18. jegyzetet.
- ⁸¹ Az ócsai ornamentika jánoshidai kapcsolatairól: *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) 275–276.
- ⁸² *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) VIII.2/a. kép.
- ⁸³ A kalocsai, ócsai és a jánoshidai gótikus ornamentika pilisszentkereszti eredete, valamint az esztergomi palotakápolna fejezeteinek pilisi vonatkozásairól: *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) 276–278.
- ⁸⁴ *Árpád-kori kőfaragványok*. (1. jegyzetben i. m.) 24, 25, 124, *Marosi* 1980. (1. jegyzetben i. m.) 138, *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) 93, 103–104, 120, 169, *Marosi* 1985. (23. jegyzetben i. m.) 551, 556, *Pannonia regia* (1. jegyzetben i. m.) 158.
- ⁸⁵ A pilisszentkereszti eredetet nem csupán azokra a faragványokra alapozom, amelyeket korábban esztergominak tartottak, vö. *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) 483. jegyzet.
- ⁸⁶ *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) 103. A kompozíciós kört részben eltérően határozom meg (az aracsi nyolcszögű pillér fejezete független e körtől: *Raffay* 2000. [6. jegyzetben i. m.] 466–467), illetve az összefüggéseket eltérően értékelem. Vö. *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) Második rész V.1.1. alfejezetével.
- ⁸⁷ *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) IV. 24, IV. 26, IV. 28–29. kép. Pilisszentkereszt díszítőfaragványairól: *Gerevich, László*: Pilis Abbey a Cultural Center. In: *Acta Archaeologica*, 29, 1977, 173, 180, *Gerevich László*: A pilisi ciszterci apátság. Szentendre, 1984, 7–8, 11, 15–16, 21, *Árpád-kori kőfaragványok*. (1. jegyzetben i. m.) 211–215, *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) 95, 97, 99, 101, 103, 104, 106, 107, 114, 118, 120, 121, 127, *Marosi* 1985. (23. jegyzetben i. m.) 551–557, *Takács* 1992. (6. jegyzetben i. m.) 12, *Pannonia regia* (1. jegyzetben i. m.) 238–241, *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) 90–104.
- ⁸⁸ Vö. *Takács* 1992. (6. jegyzetben i. m.) 12, *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.) 316.
- ⁸⁹ *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) 103–104, *Marosi* 1985. (23. jegyzetben i. m.) 556–557, *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) IV. 5, IV. 37. kép.
- ⁹⁰ *Paradisum plantavit* (19. jegyzetben i. m.) V. 46, 441, *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) X. 16. kép.

- ⁹¹ *Mezősiné* 1993. (19. jegyzetben i. m.) 1., 2., 3., 16., 17. kö. Vö. *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) Második rész II. 4. fejezetével, IX. 13. kép.
- ⁹² *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) 232, 233, V. 10., V. 34. kép, *Takács* 1996. (11. jegyzetben i. m.) 86/D4. kép.
- ⁹³ Az ócsai és a kalocsai antikizáló kapcsolatú stílusrétegek esztergomi székesegyházi és egymás közti kapcsolatairól: *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) 270–274.
- ⁹⁴ *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) 179–194, 200–204.
- ⁹⁵ *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) 262–268.
- ⁹⁶ *Raffay* 2006/Esztergom (15. jegyzetben i. m.) 38. kép.
- ⁹⁷ *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) Abb. 119.
- ⁹⁸ *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) Kat. Nr. 62/a, b, c, d, e, Abb. 219 (a darabok esztergomiakként szerepelnek).
- ⁹⁹ *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) Abb. 220 (a faragvány esztergomiként szerepel).
- ¹⁰⁰ *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) 96.
- ¹⁰¹ *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) 71. Vö. *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) Negyedik rész I. fejezetével.
- ¹⁰² *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) 94–95 szerint az ócsai déli kapura gótikus emlékek hatottak: az általa közéjük sorolt esztergomi vállpárkányok és az azóta pilisi származásúnak feltételezett szélfűtta leveles és karcsú fejezetek, kapuhoz és nyolcszögű pillér(ek)hez tartozott fejezettöredékek. Megállapítását a pilisi faragványok vonatkozásában alaptalannak tartom. *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) 95 ugyanakkor a déli kapu fejezeteivel a gyulafehérvári Fejedelmi kapun megjelenőket is összefüggésbe hozta. Az összefüggés *Tóth* 1983. (19. jegyzetben i. m.) 403 általi cáfolatával egyetértek.
- ¹⁰³ *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) VI. 32/b. kép.
- ¹⁰⁴ *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) VI. 33. kép.
- ¹⁰⁵ *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) Abb. 264.
- ¹⁰⁶ *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) 96.
- ¹⁰⁷ *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) 103 szintén esztergomi előképet feltételezett, az azóta pilisinek tartott szélfűtta leveles fejezetet megnevezve. Függetlenül a darab eredetétől, közte és az ócsaiak közt nem látok áttételes kapcsolatot sem: az előbbin a *Porta speciosa* körrel való érintkezés nem mutatható ki.
- ¹⁰⁸ *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.)
- ¹⁰⁹ Vö. *Raffay* 2000. (6. jegyzetben i. m.) 221–225.
- ¹¹⁰ *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) I. 48. kép.

- 111 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) I. 67. kép.
112 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) I. 70. kép.
113 *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) Abb. 222.
114 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 7. kép.
115 *Takács* 1996. (11. jegyzetben i. m.) 63. kép.
116 *Takács* 1996. (11. jegyzetben i. m.) 228, 86/E4 kép.
117 *Takács* 1996. (11. jegyzetben i. m.) 33. kép, *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 5–6. kép.
118 *Takács* 1996. (11. jegyzetben i. m.) 35. kép.
119 *Raffay* 2000. (6. jegyzetben i. m.) 26. kép.
120 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 27–28. kép.
121 *Takács* 1996. (11. jegyzetben i. m.) 87/D6, 87/C5. kép, *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 62, V. 66, V. 68. kép.
122 *Levárdy* 1959. (17. jegyzetben i. m.) 19. kép, *Gerevich* 1984. (87. jegyzetben i. m.) 30/c, 32. kép, *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) Abb. 219.
123 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) VI. 10. kép.
124 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) I. 63. kép.
125 *Pannonia regia* (1. jegyzetben i. m.) IV-2.
126 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) IV. 27. kép.
127 *Gerevich* 1984. (87. jegyzetben i. m.) 65. kép.
128 *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) Abb. 241.
129 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) VI. 38. kép.
130 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) I. 64. kép.
131 *Takács* 1996. (11. jegyzetben i. m.) 21. kép.
132 *Takács* 1996. (11. jegyzetben i. m.) 86/D4. kép.
133 *Takács* 1996. (11. jegyzetben i. m.) 21. kép.
134 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) III. 20. kép.
135 *Gerevich* 1938. (1. jegyzetben i. m.) CXXXVI/1. kép.
136 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) I. 65. kép.
137 *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) Abb. 227.
138 *Entz Géza*: A gyulafehérvári székesegyház. Budapest, 1958. 135. kép.
139 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) VII. 19. kép.
140 *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) Abb. 229.
141 *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) Abb. 119.
142 *Révhelyi* 1958. (19. jegyzetben i. m.) fig. 8, *Raffay* 2006/Vértesszentkereszt (15. jegyzetben i. m.) 20. kép.

- 143 *Entz* 1958. (138. jegyzetben i. m.) 135. kép.
- 144 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) III. 26. kép.
- 145 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) III. 27. kép.
- 146 *Entz* 1958. (138. jegyzetben i. m.) 127. kép.
- 147 *Takács* 1996. (11. jegyzetben i. m.) 33. kép.
- 148 *Vö. Raffay* 2000. (6. jegyzetben i. m.) 225–227.
- 149 A rátétfrízes kompozíciókról másként: *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) 103.
- 150 *Pannonia regia* (1. jegyzetben i. m.) IV-2.
- 151 *Takács* 1996. (11. jegyzetben i. m.) 37. kép.
- 152 *Takács* 1996. (11. jegyzetben i. m.) 88/H5 kép, *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 21, V. 13. kép.
- 153 *Takács* 1996. (11. jegyzetben i. m.) 88/G5 kép.
- 154 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 20/a kép, *Takács* 1996. (11. jegyzetben i. m.) 40. kép.
- 155 *Takács* 1996. (11. jegyzetben i. m.) 87/E5 kép.
- 156 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) 8. kép.
- 157 *Entz* 1958. (138. jegyzetben i. m.) 93. kép, *Tóth* 1983. (19. jegyzetben i. m.) 7. kép.
- 158 *Révhelyi* 1958. (19. jegyzetben i. m.) fig. 34.
- 159 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) III. 20. kép.
- 160 *Vö. Raffay* 2000. (6. jegyzetben i. m.) 227–229.
- 161 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) III. 27. kép.
- 162 *Entz* 1958. (138. jegyzetben i. m.) 170. kép.
- 163 *Entz* 1958. (138. jegyzetben i. m.) 49. kép.
- 164 *Takács* 1996. (11. jegyzetben i. m.) 88/H5 kép.
- 165 A levéltípus képviselői közti összefüggésekről: *Takács* 1992. (6. jegyzetben i. m.) 12, *Takács* 2000. (1. jegyzetben i. m.) 316.
- 166 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 26. kép.
- 167 *Takács* 1996. (11. jegyzetben i. m.) 21. kép.
- 168 *Takács* 1996. (11. jegyzetben i. m.) 86/E4. kép.
- 169 *Gerevich* 1984. (87. jegyzetben i. m.) 32. kép.
- 170 *Révhelyi* 1958. (19. jegyzetben i. m.) fig. 34.
- 171 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) IV. 24. kép.
- 172 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 7. kép.
- 173 *Takács* 1996. (11. jegyzetben i. m.) 35. kép.
- 174 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 20–21. kép.

- 175 *Takács* 1996. (11. jegyzetben i. m.) 33. kép, *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 5. kép.
- 176 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 32. kép.
- 177 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) VI. 10. kép.
- 178 Vö. *Raffay* 2000. (6. jegyzetben i. m.) 229–230.
- 179 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) IV. 17. kép.
- 180 *Takács* 1996. (11. jegyzetben i. m.) 76. kép.
- 181 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 62. kép.
- 182 Vö. *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) 232–233.
- 183 Vö. *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) 233.
- 184 *Raffay* 2006/Vértesszentkereszt (15. jegyzetben i. m.) 59. kép.
- 185 *Raffay* 2006/Vértesszentkereszt (15. jegyzetben i. m.) 58. kép, felső darab.
- 186 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 13.
- 187 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 34. kép.
- 188 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 37. kép.
- 189 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 12. kép.
- 190 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 14. kép.
- 191 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 10. kép.
- 192 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) VI. 4. kép.
- 193 Vö. *Raffay* 2000. (6. jegyzetben i. m.) 230–231.
- 194 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) I. 70. kép.
- 195 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) I. 71. kép.
- 196 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) III. 12. kép.
- 197 *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) Abb. 206, *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) I. 39. kép.
- 198 *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) Abb. 205.
- 199 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) IV. 7. kép, jobb felső bimbó.
- 200 Vö. *Raffay* 2000. (6. jegyzetben i. m.) 234–236.
- 201 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) IV. 34–35. kép.
- 202 *Gerevich* 1938. (1. jegyzetben i. m.) CXCI. tábla.
- 203 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) VI. 33/a kép.
- 204 *Gerevich* 1984. (96. jegyzetben i. m.) 63. kép.
- 205 *Gerevich* 1984. (96. jegyzetben i. m.) 31. kép.
- 206 *Gerevich* 1984. (96. jegyzetben i. m.) 64. kép.
- 207 *Gerevich* 1984. (96. jegyzetben i. m.) 63. kép, *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) IV. 34. kép.

- 208 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) IV. 7. kép.
- 209 *Levárdy* 1959. (17. jegyzetben i. m.) 19. kép, *Gerevich* 1984. (87. jegyzetben i. m.) 30/c kép, *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) Abb. 219. (A darabok esztergo-miakként szerepelnek).
- 210 *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) Abb. 232.
- 211 *Entz* 1958. (139. jegyzetben i. m.) 170. kép.
- 212 *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) Abb. 210.
- 213 *Entz* 1958. (139. jegyzetben i. m.) 137. kép.
- 214 *Gerevich* 1938. (1. jegyzetben i. m.) LIV. tábla, *Levárdy* 1959. (17. jegyzetben i. m.) 22. kép, *Takács* 1996. (11. jegyzetben i. m.) 76. kép, *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 54./a, b, V. 55–56, V. 68, V. 70. kép.
- 215 *Takács* 1996. (11. jegyzetben i. m.) 87/D6. kép, *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 58., V. 61–62. kép.
- 216 Vö. *Raffay* 2000. (6. jegyzetben i. m.) 236.
- 217 Vö. *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) 103–105.
- 218 *Raffay* 2006/Vértesszentkereszt (15. jegyzetben i. m.), 56. kép.
- 219 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) III. 27. kép.
- 220 Vö. *Raffay* 2000. (6. jegyzetben i. m.) 240–242. Az esztergomi vállpárkány és trónustámla, valamint az ócsai déli kapuhoz tartozó vállpárkány egymással összefüggő indás kompozícióit hullámindásként megnevezett csoportba sorolom, vö. *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) 219–220. Vö. *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) 103–104.
- 221 *Gerevich* 1984. (96. jegyzetben i. m.) 1984. 31. kép, *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) IV. 12. kép.
- 222 *Raffay* 2006/Vértesszentkereszt (15. jegyzetben i. m.), 22., 26. kép.
- 223 *Entz* 1958. (139. jegyzetben i. m.) 136., 170. kép.
- 224 *Raffay* 2006/Vértesszentkereszt (15. jegyzetben i. m.), 26. kép.
- 225 *Marosi* 1984. (1. jegyzetben i. m.) Abb. 265.
- 226 *Mezősiné* 1993. (19. jegyzetben i. m.) 39. kö.
- 227 *Entz* 1958. (138. jegyzetben i. m.) 124. kép.
- 228 *Entz* 1958. (138. jegyzetben i. m.) 96. kép.
- 229 *Entz* 1958. (138. jegyzetben i. m.) 102., 104., 105. kép.
- 230 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) VI. 41. kép.
- 231 *Takács* 1996. (11. jegyzetben i. m.) 87/E5. kép.
- 232 *Takács* 1996. (11. jegyzetben i. m.) 87/D6. kép.

- 233 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) III. 19. kép.
234 *Mezősiné* 1993. (19. jegyzetben i. m.) 290, 13. kő.
235 *Raffay* 2006/Vértesszentkereszt (15. jegyzetben i. m.) 56. kép.
236 *Mezősiné* 1993. (19. jegyzetben i. m.) 22. kő.
237 *Takács* 1996. (11. jegyzetben i. m.) 76. kép.
238 *Vö. Raffay* 2000. (6. jegyzetben i. m.) 242–243.
239 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) I. 77. kép.
240 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) I. 55. kép.
241 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) 13. kép.
242 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) IV. 4. kép.
243 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) IV. 2. kép.
244 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) IV. 3. kép.
245 *Takács* 1996. (11. jegyzetben i. m.) 35. kép.
246 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 2, V. 4. kép.
247 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 43. kép.
248 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 41. kép.
249 *Takács* 1996. (11. jegyzetben i. m.) 86/G3. kép.
250 *Gerevich* 1938. (1. jegyzetben i. m.) CXXXVI/1. kép.
251 *Entz* 1958. (138. jegyzetben i. m.) 93., 94. kép.
252 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) III. 12. kép.
253 *Tóth* 1983. (19. jegyzetben i. m.) 404.
254 *Entz* 1958. (138. jegyzetben i. m.) 154. kép, bal oldali fejezet.
255 *Vö. Raffay* 2000. (6. jegyzetben i. m.) 244–249.
256 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) IV. 8. kép, balról a második bimbó.
257 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) I. 64. kép.
258 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) III. 27. kép, jobb oldali fejezet.
259 *Entz* 1958. (139. jegyzetben i. m.) 137. kép.
260 *Gerevich* 1938. (1. jegyzetben i. m.) CXXXVI/1. kép.
261 *Entz* 1958. (138. jegyzetben i. m.) 135. kép.
262 *Entz* 1958. (138. jegyzetben i. m.) 143. kép, *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) III. 18., 20. kép.
263 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) III. 20. kép.
264 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) IV. 4. kép.
265 *Mezősiné* 1993. (19. jegyzetben i. m.) 48. kép.
266 *Raffay* 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 43. kép.

- 267 Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 28. kép.
268 Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 49. kép.
269 Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 61. kép.
270 Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 58. kép.
271 Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) IV. 11. kép, bal oldali bimbó.
272 Takács 1996. (6. jegyzetben i. m.) 86/G3. kép.
273 Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) I. 68. kép.
274 Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) I. 67. kép.
275 Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) III. 1/b kép.
276 Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) III. 8. kép.
277 Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 5. kép.
278 Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 16. kép.
279 Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 39. kép.
280 Takács 1996. (11. jegyzetben i. m.) 86/E4. kép.
281 Takács 1996. (11. jegyzetben i. m.) 87/D6. kép.
282 Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) I. 70. kép.
283 Marosi 1984. (1. jegyzetben i. m.) Abb. 256.
284 Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) VI. 27. kép.
285 Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) 14. kép, bal oldali bimbó.
286 Voit Pál: Pilisszentkereszt. In: *Pest megye műemlékei I–II. (Magyarország műemléki topográfiaja V.)* Szerk. Dercsényi Dezső. Budapest, 1958. 664. kép.
287 Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) I. 66. kép.
288 Marosi 1984. (11. jegyzetben i. m.) Abb. 259.
289 Csányi Károly, Lux Géza: A bényi római katolikus templom. In: *Technika*, 7, 1940. 13. kép, Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) VII. 10, Raffay 2006/ Vértesszentkereszt (15. jegyzetben i. m.), 50. kép.
290 Takács 1996. (11. jegyzetben i. m.) 40. kép.
291 Levárdy 1959. (17. jegyzetben i. m.) 24/a kép.
292 Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) III. 12. kép.
293 Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) I. 74. kép.
294 Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) IV. 10. kép.
295 Nagy Emese: Ócsa, ref. Templom. In: *Pest megye műemlékei* (286. jegyzetben i. m.) 552. kép.
296 Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) I. 69. kép.
297 Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) I. 68. kép.

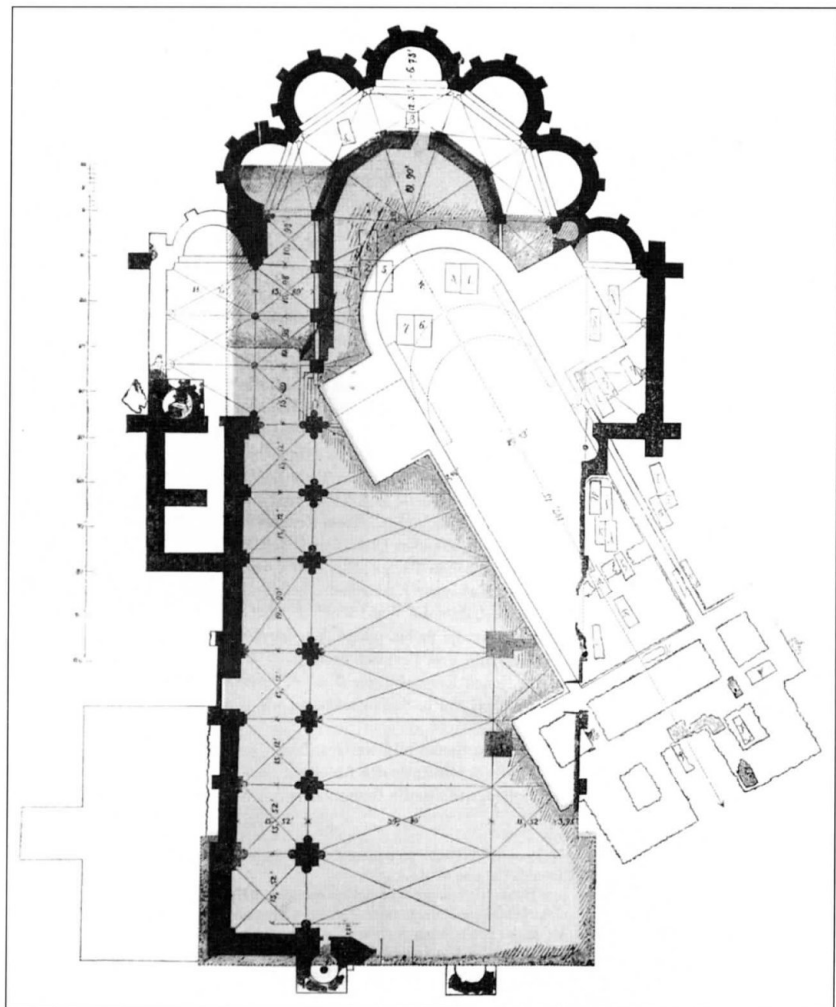
- 298 Raffay 2006/Vértesszentkereszt (15. jegyzetben i. m.) 53. kép, bal alsó bimbó.
- 299 Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) IV. 38, IV. 41. kép.
- 300 Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) IV. 40, 15. kép.
- 301 Raffay 2006/Vértesszentkereszt (15. jegyzetben i. m.) 53. kép.
- 302 Marosi 1984. (1. jegyzetben i. m.) Abb. 222.
- 303 Takács 1996. (11. jegyzetben i. m.) 33. kép.
- 304 Takács 1996. (11. jegyzetben i. m.) 86/C4. kép.
- 305 Takács 1996. (11. jegyzetben i. m.) 63. kép.
- 306 Takács 1996. (11. jegyzetben i. m.) 86/D4. kép.
- 307 Takács 1996. (11. jegyzetben i. m.) 3. kép.
- 308 Takács 1996. (11. jegyzetben i. m.) 21. kép.
- 309 Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 33. kép.
- 310 Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 54/a kép.
- 311 Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 7. kép, Takács 1996. (11. jegyzetben i. m.) 20. kép (a képaláírás részben hibás).
- 312 Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) V. 33. kép.
- 313 Takács 1996. (11. jegyzetben i. m.) 63. kép.
- 314 Marosi 1984. (1. jegyzetben i. m.) Abb. 144. A *Porta speciosa* levéltípusairól:
Raffay 2000. (6. jegyzetben i. m.) 215–217.
- 315 Marosi 1984. (1. jegyzetben i. m.) Abb. 118.
- 316 *Árpád-kori kőfaragványok*. (1. jegyzetben i. m.) 226, 157. sz., *Pannonia regia*.
(1. jegyzetben i. m.) 175–176, I-91, Raffay 2006/Vértesszentkereszt (15. jegyzetben i. m.) 32. kép.
- 317 Raffay 2005. (15. jegyzetben i. m.) 47., 82. kép.
- 318 Raffay 2005. (15. jegyzetben i. m.) 49., 50. kép.
- 319 *Bozóki Lajos*: Adalékok a visegrádi Alsóvár építés- és helyreállítás-történetéhez.
In: *Műemlékvédelem*, 39, 1995, 2. rajz és *Árpád-kori kőfaragványok*. (1. jegyzetben i. m.) 199.
- 320 Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) VI. 27. kép.
- 321 Marosi 1984. (1. jegyzetben i. m.) Abb. 259.
- 322 Raffay 2005. (15. jegyzetben i. m.) 40. kép.
- 323 Vö. Raffay 2000. (6. jegyzetben i. m.) 218.
- 324 Raffay 2003. (6. jegyzetben i. m.) VI. 34–35. kép.
- 325 Marosi 1984. (1. jegyzetben i. m.) Abb. 211., 210.
- 326 Entz 1958. (138. jegyzetben i. m.) 102., 104., 105. kép.
- 327 Entz 1958. (138. jegyzetben i. m.) 124., 164. kép.

Carvings and architectural history of the second Cathedral in Kalocsa

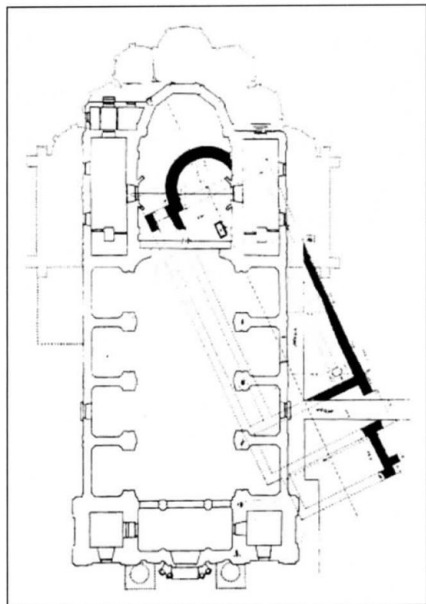
Summary

The construction of the second Cathedral of Kalocsa presumably started in the early 13th century, in the East with the implementation of the design plan, which included a wreath-shaped colonnade of pilasters (supported with *en-délit*). A different type of pilasters – clustered ones – could have appeared later following changes in the plans. The change in the plans resulted from a change in the masonry: stone-cutters, following ornamental patterns from Pilisszentkereszt, started working on its Eastern parts, while later, the multitude of shapes and forms, was also enriched with archaic details associated with Esztergom, and which were typical of the final stage of reconstruction of St. Adalbert's Cathedral.

KÉPEK

1. kép: A kalocsai székesegyházak alaprajza
(Henszlmann 1873. [1. jegyzetben i. m.] alapján)

2. kép: A kalocsai székesegyházak alaprajza (Foerk 1915. [1. jegyzetben i. m.] alapján)

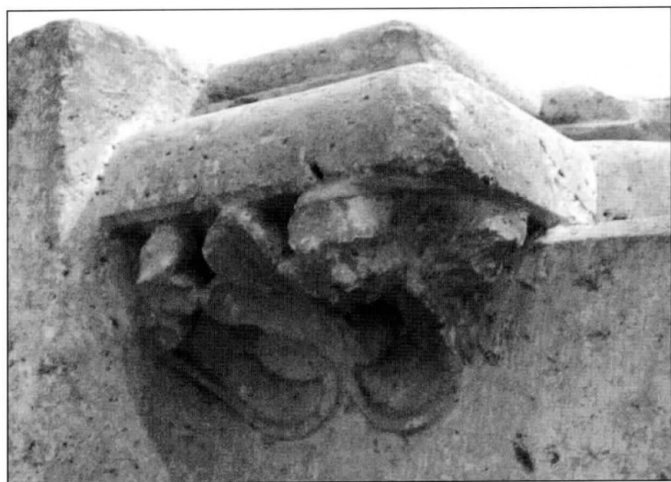
3. kép: A kalocsai III. székesegyház keletről

4. kép: Falpillér lábazata a kalocsai II. székesegyház egyik kápolnájáról (Budapest, Magyar Nemzeti Galéria)

5. kép: A kalocsai kápolnai lábazat jobb oldali díszítése

6. kép: A kalocsai kápolnai lábazat bal oldali díszítése

7. kép: Konzol meztelen álló figurákkal a kalocsai II. székesegyházból (Kalocsa, Érseki Palota)

8. kép: Konzol ülő alakokkal a kalocsai II. székesegyházból (Kalocsa, Érseki Palota)

9., 10. kép: Királyfej a kalocsai II. székesegyházból (Budapest, Magyar Nemzeti Galéria)

11. kép: Párkánytöredék a kalocsai II. székesegyházból (Budapest, Magyar Nemzeti Galéria)

12. kép: Konzol töredéke a kalocsai II. székesegyházból (Budapest, Magyar Nemzeti Galéria)

13. kép: Kapubéllet fejezetzónájának töredéke a kalocsai II. székesegyházból (Paks, Városi Múzeum)

14. kép: Rátétfrízes falpillérfő a kalocsai II. székesegyházból (Budapest, Magyar Nemzeti Galéria)

15. kép: A rátétfrizes falpillérfő oldalnézete

16. kép: A rátétfrizes falpillérfő oldalnézete

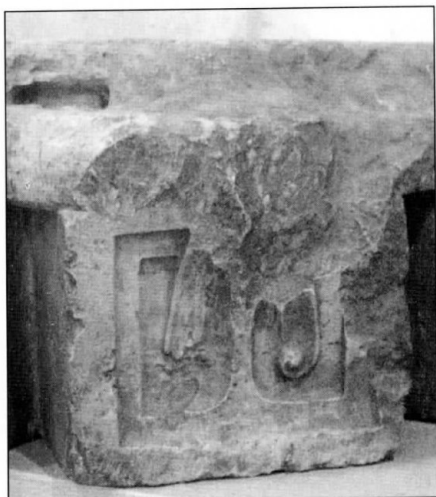
17. kép: Oszloposzorús (en-délit támos) falpillér fejezete a II. kalocsai székesegyházból (Paks, Városi Múzeum)

18. kép: Oszloposzorús (en-délit támos) falpillér fejezete a kalocsai II. székesegyházból (Budapest, Magyar Nemzeti Galéria)

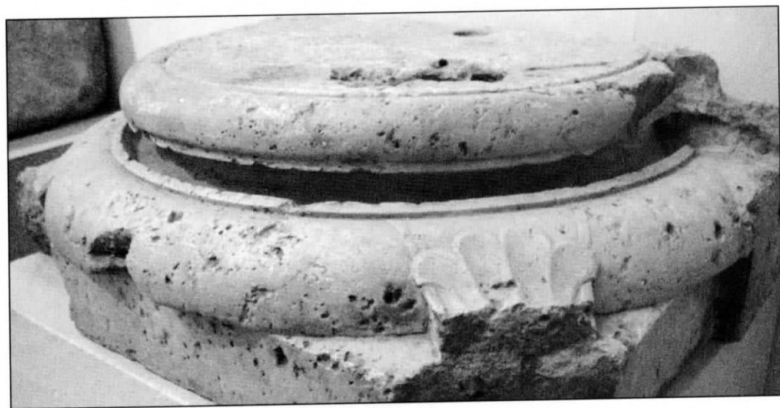
19. kép: Oszlopkoszorús (en-délit támos) falpillér lábazata a kalocsai II. székesegyházból (Budapest, Magyar Nemzeti Galéria)

20. kép: Levél az oszlopkoszorús falpillér lábazatán

21. kép: Pillérfejezet része a kalocsai II. székesegyházból (Kalocsa, Viski Károly Múzeum)

22. kép: Féloszlop lábazata a kalocsai II. székesegyházból (Budapest, Magyar Nemzeti Galéria)

23. kép: Féloszlopfő a kalocsai II. székesegyházból (Foerk 1915. [1. jegyzetben i. m.] alapján)

24. kép: Pillérfejezet sarokrésze a kalocsai II. székesegyházból (Budapest, Magyar Nemzeti Galéria)

25. kép: Pillérfejezet sarokrésze a II. kalocsai székesegyházból (Budapest, Magyar Nemzeti Galéria)

26. kép: Pillérfejezet sarokrésze a II. kalocsai székesegyházból, szőlőleveles rátétekkel, balról (Budapest, Magyar Nemzeti Galéria)

27. kép: Pillérfejezet sarokrésze a II. kalocsai székesegyházból, szőlőleveles rátétekkel, jobbról

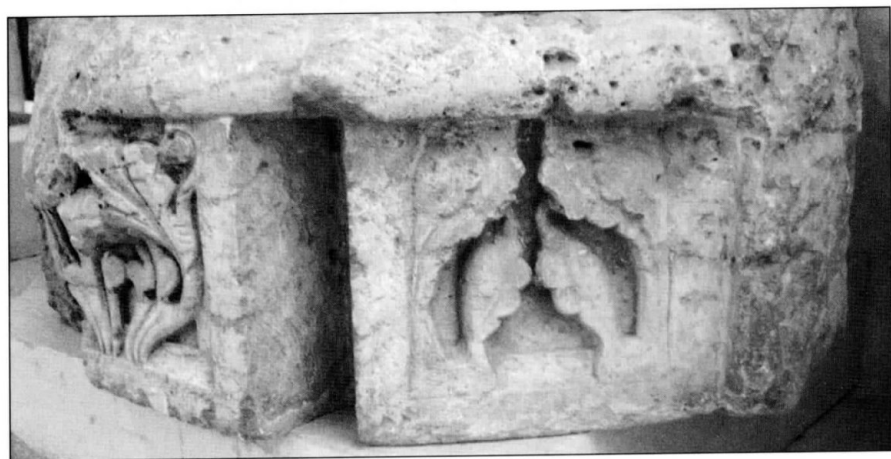
28. kép: Falpillér lábazata a kalocsai II. székesegyházból (Budapest, Magyar Nemzeti Galéria)

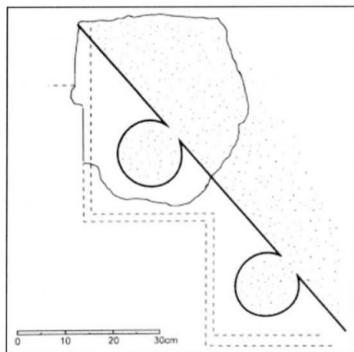
29. kép: Diszítés a falpillér lábazatának bal oldali plinthosán

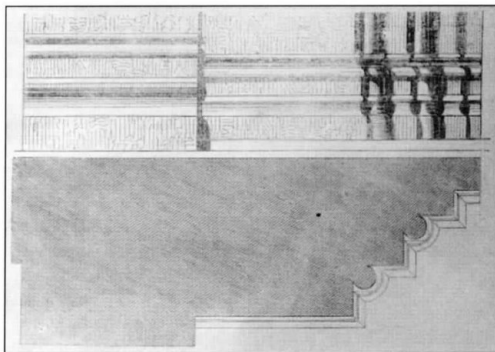
30. kép: Díszítés a falpillér lábázatának középső plinthoszáján

31. kép: Díszítés a falpillér lábázatának jobb oldali plinthoszáján

32. kép: A kalocsai II. székesegyházhoz tartozott kapubéllet-töredék alapján rekonstruálható bélletszerkezet (Takács 2000. [1. jegyzetben i. m.] alapján)

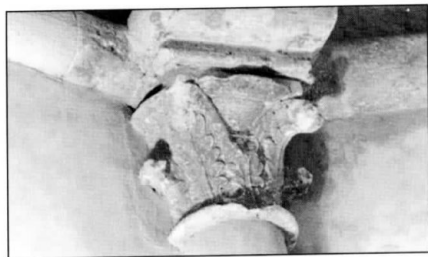
33. kép: A kalocsai II. székesegyház déli kapujának részlete (Henszlmann 1873. [1. jegyzetben i. m.] alapján)

34. kép: Ócsa, a déli mellékkápolna-külső északkeleti fejezete

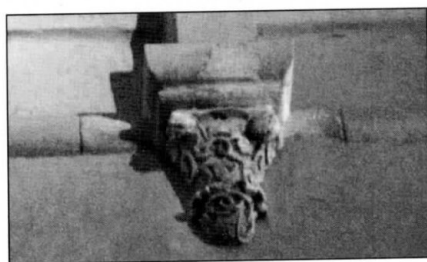
35. kép: Ócsa, a déli mellékkápolna-belső fejezete a keleti és délkeleti falai szögletében

36. kép: Ócsa, a déli mellékkápolna-belső fejezete az északi és az északkeleti falak szögletében

37. kép: Ócsa, a déli mellékkápolna-belső északi konzola

38. kép: Ócsa, a déli mellékkápolna-belső déli konzola

39. kép: Ócsa, a déli mellékkápolna-külső déli oldalának falpillérfője

40. kép: Ócsa, a déli mellékkápolna-külső, délkeleti fejezet

41. kép: Ócsa, a déli mellékkápolna-belső fejezete a keleti és északkeleti falak szögletében

42. kép: Jánoshida, a déli kapu bal oldali fejezetsávja (részlet)

43. kép: Jánoshida, a déli kapu jobb oldali fejezetsávja

44. kép: Ócsa, a déli kapu bal oldali fejezetsávja (részlet)

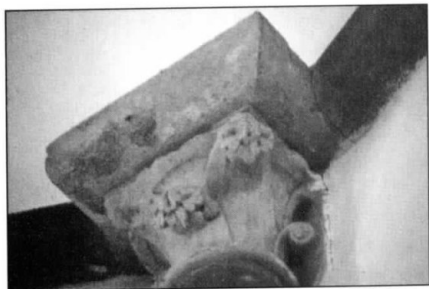
45. kép: Ócsa, a déli kapu jobb oldali fejezetsávja

46. kép: Ócsa, az északi mellékkápolna-belső fejezete az északi és északkeleti falak szögletében

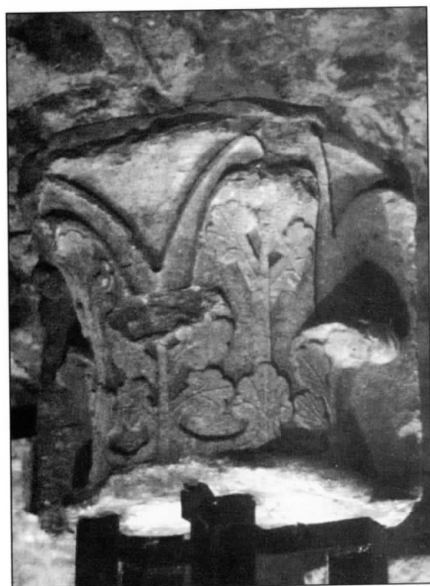
47. kép: Ócsa, a déli mellékkápolna-külső déli fejezete

48. kép: Jánoshida, a déli mellékkápolna-belső fejezete

49. kép: Ócsa, az északi kapu bal oldali fejezetsávja

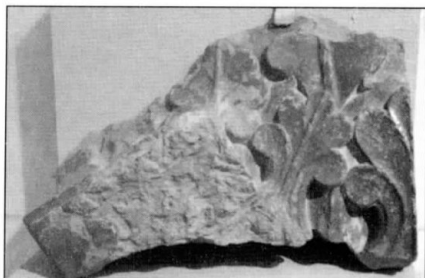
50. kép: Fejezet rátétfrízzel és kétrétegű levelekkel Vértesszentkeresztről (Tata, Kuny Domokos Múzeum)

51. kép: Karcsú arányú fejezet Pilisszentkeresztről (Esztergom, Vármúzeum)

52. kép: Pillérköteg fejezetének töredéke Pilisszentkeresztől (Budapest, Magyar Nemzeti Galéria)

53. kép: Kútpillér fejezetének töredéke Pilisszentkeresztől (Budapest, Magyar Nemzeti Galéria)

54. kép: Esztergom, a palotakápolna bal oldali béléletének belső fejezete

55. kép: Kettős fejezet
Pilisszentkeresztről (Szentendre,
Ferenczy Károly Múzeum)

56. kép: Oszlopfő Pilisszentkeresztről
(Szentendre, Ferenczy Károly Múzeum)

57. kép: Kapulábazat (részlet)
Pilisszentkeresztről (Esztergom,
Vármúzeum)

58. kép: Sárkányos díszű zárókő
Pilisszentkeresztről (Budapest, Magyar
Nemzeti Galéria)

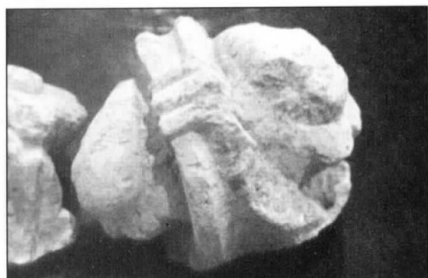
59. kép: Bimbó Pilisszentkeresztről
(Szentendre, Ferenczy Károly Múzeum)

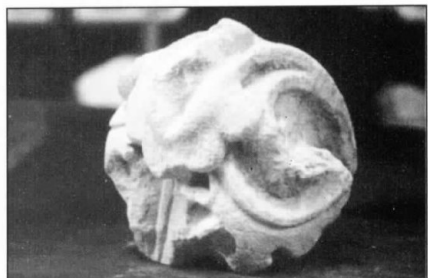
60. kép: Konzol
Pilisszentkeresztről
(Pilisszentkereszt, kőtár)

62. kép: Esztergom, palotakápolna,
szentély, bimbó a diadalív északi
oszlopától számított harmadik
fejezetpárja belső tagján

61. kép: Bimbó Vértesszentkeresztről
(Tata, Kuny Domokos Múzeum)

63. kép: Bimbó Pilisszentkeresztről
(Esztergom, Vármúzeum)

64. kép: Bimbó Pilisszentkeresztről
(Pilisszentkereszt, kőtár)

65. kép: Indás-leveles díszű fejezet
Vértesszentkeresztről (Tata, Kuny
Domokos Múzeum)

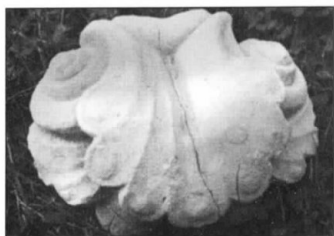
66. kép: Rátétfrízes fejezet
Vértesszentkeresztről (Tata, Kuny
Domokos Múzeum)

67. kép: Féloszlopfő az esztergomi Szent Adalbert-székesegyházból (Esztergom, Vármúzeum)

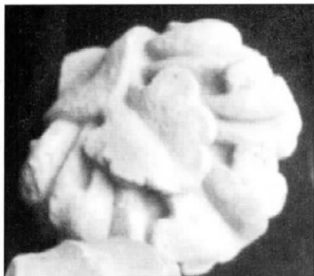
68. kép: Kapuzathoz tartozott indadiszes-figurális faragvány Vértesszentkeresztről (Tata, Kuny Domokos Múzeum)

69. kép: Bimbó Pilisszentkeresztről (Pilisszentkereszt, kőtár)

70. kép: Esztergom, palotakápolna, a diadalív déli oszlopfője (részlet)

71. kép: Bimbó
Pilisszentkeresztről
(Pilisszentkereszt, kőtár)

72. kép: Ócsa, az északi
mellékkápolna-külső északi fejezete

73. kép: Esztergom, örvénylő leveles
oszlopfő (Esztergom, Vármúzeum)

74. kép: Féloszlopfő a Szent
Adalbert-székesegyházból
(Esztergom, Vármúzeum)

75. kép: Esztergom, Szent István Terem,
déli féloszlop fő

76. kép: Ócsa, fejezet a négyzetfőle
teret határoló pillérpár északi tagján,
északkeletről

77. kép: Nyolcszögű pillérfő töredéke
Pilisszentkeresztről (Esztergom,
Vármúzeum)

78. kép: Kapuzathoz tartozott
faragvány konzollal és oszlopfővel
Pilisszentkeresztről (Budapest, Magyar
Nemzeti Galéria)

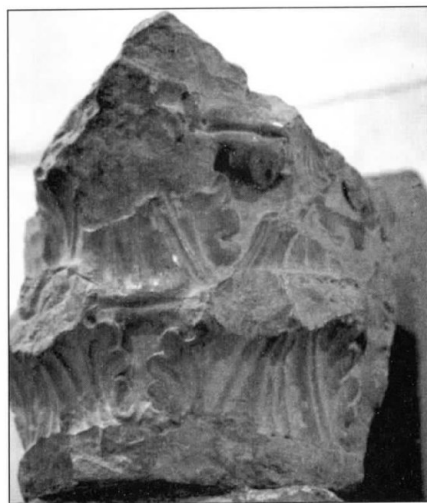
79. kép: Ócsa, fejezet a főszentélyben,
az északkeleti és keleti falak
szögletében

80. kép: Ócsa, fejezet a főszentélyben,
az északi és északkeleti falak
szögletében

81. kép: Ócsa, fejezet a főszentélyben,
a keleti és délkeleti falak szögletében

82. kép: Fejezet töredéke Esztergomból
(Budapest, Magyar Nemzeti Galéria)

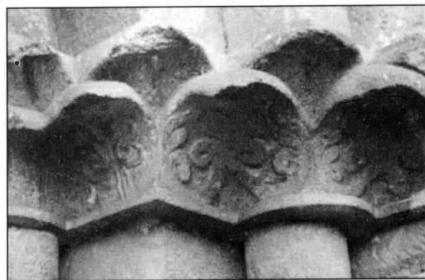
83. kép: Vállpárkány töredéke az esztergomi Szent Adalbert-székesegyházból (Esztergom, Vármúzeum)

84. kép: Ócsa, az északi és az északnyugati fejezetrészek a négyzetféle teret határoló északi pilléren

85. kép: Ócsa, az északi mellékkápolna-belső fejezete északkeleti és keleti falak szögletében

86. kép: Bodrogszentes, a nyugati kapu jobb oldali fejezetsávja (részlet)

TARTALOM

Előszó	7
I. Bevezetés	9
II. Módszertani alapvetés	10
III. Előzetes megjegyzések a kalocsai második székesegyház építéstörténetéhez	15
IV. A kalocsai második székesegyház díszítőfaragványainak relatív kronológiai, kompozíciós és stilisztikai rendszerezése	17
V. Építéstörténeti következtetések	27
VI. A kalocsai növénydíszes faragványok kapcsolatai	30
VI.1. A kalocsai és ócsai gótikus stílusrétegek egymás közti kapcsolatai	32
VI.2. Az ócsai ornamentika jánoshidai kapcsolatai	33
VI.3. A kalocsai, ócsai és a jánoshidai gótikus ornamentika pilisszentkereszti eredete, valamint az esztergomi palotakápolna fejezeteinek pilisi vonatkozásai	34
VI.4. Az ócsai és a kalocsai antikizáló kapcsolatú stílusrétegek esztergomi székesegyházi és egymás közti kapcsolatai	36
VII. Összefoglalás	40
Függelék: Az 1200 körüli évtizedek magyarországi díszítőfaragványainak kalocsai kapcsolatú kompozíciós típusai és részletmotívumai	43
1. Rátétlevelés kompozíciók	43
2. Rátétfrízek	48

3. Karéjos levelek	50
3.1. Egyszerű karéjos levelek	50
3.2. Felületi homorlattal tagolt karéjos levelek	52
3.3. Felemás felületi tagolású levelek	53
3.4. Felületi domborulattal tagolt (fügeidomos) karéjos levelek	54
3.5. Karéjcsoportokra tagolódo, szőlőlevélféle levéltípus	55
3.6. Lóherelevelek	58
4. Indás-leveles kompozíciók	58
5. Lándzsalevelek	60
6. Bimbótípusok	62
7. Az esztergomi Porta speciosa kör néhány levéltípusa	68
8. Örvénylő leveles kompozíciók	70
Jegyzetek	73

Carvings and architectural history of the second Cathedral in Kalocsa (Summary).....	93
---	----

Képek	95
-------------	----

Raffay Endre

A KALOCSAI MÁSODIK SZÉKESEGYHÁZ ÉS FARAGVÁNYAI

Forum Könyvkiadó Intézet

Újvidék

2010

www.forumliber.rs

e-mail: direktor@forumliber.rs

A kiadásért felel Németh Ferenc főszerkesztő / Recenzensek: Rostás Tibor és Tóth Sándor / Szerkesztő: Buzás Márta / Tördelő- és képszerkesztő: Csernik Előd / Példányszám: 300 / Készült a Magyar Szó Kft. Forum Nyomdájában Újvidéken, 2010-ben

ISBN 86-323-0774-6

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

726.54.04(439)''11/12''

RAFFAY, Endre

A kalocsai második székesegyház és faragványai / Raffay Endre ; [a fotók és a reprodukciók a szerző munkái]. – Újvidék : Forum, 2010 (Novi Sad : Forum).
– 125 p. : ill. ; 18 cm – (Tanulmányok az 1200 körüli évtizedek magyarországi művészetéről ; 3)

Példányszám: 300. – Summary: Carvings and architectural history of the second Cathedral in Kalocsa. – Irodalom

ISBN 978-86-323-0774-2

a) Crkvena arhitektura – Ornamentika – Mađarska – 12–13. v.

COBISS.SR-ID 250459399